

FACULTADE DE CIENCIAS EMPRESARIAIS E TURISMO DE OURENSE

Traballo de
Fin de Grao

Análise do concello de
Ourense como destino
turístico termal
ambientalmente
sostible

Marta Vila Comesaña

PCEO Turismo – Xeografía e Historia
Curso 2022-2023

FACULTADE DE CIENCIAS EMPRESARIAIS E TURISMO DE OURENSE

Traballo de
Fin de Grao

Análise do concello de
Ourense como destino
turístico termal
ambientalmente
sostible

Marta Vila Comesaña

Titor/a: María Montserrat Cruz González

PCEO Turismo – Xeografía e Historia
Curso 2022-2023

Resumo

O turismo é un impulsor do desenvolvemento a nivel planetario. Cada ano, son máis que o anterior as persoas que se desprazan por motivos de lecer. O turismo é tamén un dos sectores da economía máis contaminantes a pesar de, paradoxicamente, depender en gran medida da calidade do medio para desenvolverse. Ata tempos recentes, a inacción en materia ambiental xustificábase polo descoñecemento dos impactos que o turismo exerce sobre o medio. En pleno século XXI, non hai lugar a dúbidas: a sustentabilidade non é unha opción.

O momento de inflexión en que vivimos necesita planificación e xestión conscientes en turismo, as cales requiren, á súa vez, coñecemento actualizado e relevante. O presente traballo trata de recadar o coñecemento dispoñible, pero desagregado, sobre o concello de Ourense como destino turístico en 2023, así como desentrañar en que grao é un destino ambientalmente sostible. O seu obxectivo último é servir de base sobre a cal mellorar a cidade como destino turístico sostible. Con este fin, estúdanse as características xeográficas do territorio, os recursos, a planta e o mercado turísticos; a implicación da Administración pública e os datos sobre medio ambiente dispoñibles.

Adicionalmente, proponse un sistema de indicadores de sustentabilidade ambiental para o destino en base ás recomendacións e propostas de organizacións mundiais vinculadas ao turismo e á sustentabilidade. Por último, conclúese con algunas suxerencias para o futuro turístico de Ourense en base ás tendencias globais e demandas da academia e o sector privado.

Palabras chave: turismo sustentable, turismo termal, Ourense, medio ambiente, turismo sénior

Resumen

El turismo es un impulsor del desarrollo a nivel planetario. Cada año, son más las personas que se desplazan por motivos de ocio. El turismo es también uno de los sectores de la economía más contaminantes, aunque parojoicamente, depende en gran medida de la calidad del medio para desarrollarse. Hasta fechas recientes, la inacción en materia ambiental se justificaba por el desconocimiento de los impactos que el turismo ejerce sobre el medio. En pleno siglo XXI, no hay lugar a dudas: la sostenibilidad no es una opción.

El momento de inflexión en que vivimos necesita planificación y gestión conscientes en turismo, las cuales requieren, a su vez, conocimiento actualizado y relevante. El presente trabajo trata de recabar el conocimiento disponible pero desagregado sobre el concello de Ourense como destino turístico en 2023, así como averiguar en qué grado es un destino ambientalmente sostenible. Su objetivo último es servir de base sobre la cual mejorar la ciudad como destino turístico sostenible. Con este fin, se estudian las características geográficas del territorio, los recursos, la planta y el mercado turístico; la implicación de la Administración pública y los datos sobre medioambiente disponibles.

Adicionalmente, se propone un sistema de indicadores de sostenibilidad ambiental para el destino en base a las recomendaciones y propuestas de organizaciones internacionales vinculadas al turismo y a la sostenibilidad. Por último, se concluye con algunas sugerencias para el futuro turístico de Ourense en base a las tendencias globales y demandas de la academia y el sector privado.

Palabras clave: turismo sostenible, turismo termal, Ourense, medioambiente, turismo senior

Abstract

Tourism is a driver of development on a planetary level. Every year, there are more people who travel for leisure reasons than the previous one. Tourism is also one of the most polluting sectors of the economy, although paradoxically, it depends to a large extent on the quality of the environment in order to develop. Until recently, inaction on environmental matters was justified by ignorance of the impacts that tourism has on the environment. In the 21st century, there is no doubt: sustainability is not an option.

The inflection moment in which we live today requires conscious planning and management in tourism, which requires itself updated and relevant knowledge. The present project aims to collect the available but disaggregated knowledge about the municipality of Ourense as a tourist destination in 2023, as well as to find out to what degree it is an environmentally sustainable destination. Its ultimate goal is to serve as a basis on which to improve the city as a sustainable tourist destination. To this end, the geographical characteristics of the territory, the resources, the infrastructure and the tourist market; the involvement of the public administration and the available environmental data are studied.

Additionally, a system of environmental sustainability indicators for the destination is proposed based on the recommendations and proposals of worldwide organizations in tourism and/or sustainability. Finally, the project concludes with some suggestions for the future of tourism in Ourense based on global trends and demands from academia and the private sector.

Keywords: sustainable tourism, thermal tourism, Ourense, environment, senior tourism

Índice

2.1 Desenvolvimento sostenible e sustentabilidade ambiental	19
2.1.1 Desenvolvimento sostenible.....	19
2.1.2 A sustentabilidade ambiental no turismo	21
2.2 Os destinos turísticos termais	25
2.2.1 O termalismo social	26
2.2.2 O termalismo en Galicia	27
3. Análise do concello de Ourense como destino turístico termal.....	27
3.1. Características xerais do territorio	28
3.1.1. Situación.....	28
3.1.2. Orografía, vexetación e clima	28
3.1.3. Poboación.....	29
3.1.4. Economía	31
3.1.5. Urbanismo	32
3.2. Recursos turísticos	33
3.2.1. Orixes dos recursos turísticos termais.....	34
3.3. Planta turística e termal.....	34
3.3.1. Transporte e comunicacións.....	34
3.3.1.2..... Transporte ferroviario	35
3.3.1.3..... Mobilidade en destino	36
3.3.2. Aloxamento e restauración.....	37
3.3.2.1..... Espazos termais	38
3.4. Análise do mercado.....	40
3.4.1. O turismo no concello de Ourense	40
3.4.1.1..... O perfil do turista	41
3.4.1.2..... Expectativas e satisfacción dos turistas	41
3.5. Análise DAFO.....	42
4. Lexislación, políticas e iniciativas de aproveitamento vixentes	44
4.1. A nivel rexional: Xunta de Galicia e Axencia de Turismo de Galicia	45
4.1.3. Iniciativas de promoción turística.....	47
4.2. A nivel provincial: Deputación Provincial de Ourense	47
4.3. A nivel municipal: Concello de Ourense	48

4.3.1. Iniciativas de promoción turística.....	49
4.3.2. Un balneario para a “Capital Termal”.....	50
5. Análise da sustentabilidade ambiental do concello de Ourense	51
5.1. Información dispoñible sobre sustentabilidade ambiental	51
5.2. Proposta de indicadores para a medición da sustentabilidade ambiental	55
6. Propostas para un aproveitamento ambientalmente sostenible dos recursos turísticos locais.....	57
7. Conclusións	59
Anexos	62
Bibliografía	85

Índice de gráficos

Gráfico 1. Evolución do número de habitantes no concello de Ourense entre 2011 e 2021.....	30
Gráfico 2. Pirámide de poboación do concello de Ourense, 2021.....	31
Gráfico 3. Evolución da chegada de turistas españois e estranxeiros ao concello de Ourense entre 2005 e 2021.....	40
Gráfico 4. Evolución da dispoñibilidade de auga potabilizada en Galicia no período 2005-2020.....	52
Gráfico 5. Evolución do custo unitario total da auga en Galicia no período 2005-2020.....	52
Gráfico 6. Evolución da emisión de gases de efecto invernadoiro en Galicia no período 2005-2015.....	53
Gráfico 7. Evolución da emisión de gases de efecto invernadoiro polo transporte en Galicia no período 2005-2015.....	53
Gráfico 8. Evolución da xeración total de residuos e do material recuperado despois de tratamento en plantas de residuos en Galicia, no período 2005-2021.....	54
Gráfico 9. Evolución do número de habitantes na provincia de Ourense entre 2000 e 2021.....	66
Gráfico 10. Evolución do número de pernoctacións e chegada de turistas á cidade de Ourense entre xaneiro e outubro de 2022.....	80

Índice de táboas

Táboa 1. Establecementos de aloxamento turístico do concello de Ourense.	37
Táboa 2. Análise DAFO do concello de Ourense como destino turístico termal.	42
Táboa 3. Proposta de indicadores para medir a sustentabilidade ambiental de Ourense como destino turístico.....	55
Táboa 4. Aportación ao PIB galego por rama de actividade económica e provincia.	62
Táboa 5. Indicadores de sustentabilidade ambiental da OMT, 2005..	63
Táboa 6. Indicadores básicos de “impacto ambiental” do ETIS. Non se inclúen os indicadores complementarios por non seren aplicables á análise de sustentabilidade ambiental do destino a estudar, a cidade de Ourense.	64
Táboa 7. Subcategorías dos produtos turísticos alternativos.	64
Táboa 8. Medidas do Plan de Mobilidade Urbana Sostible do concello de Ourense	66
Táboa 9. Inventario dos recursos turísticos de Ourense.	67
Táboa 10. Ficha do recurso turístico das termas da Chavasqueira.....	71
Táboa 11. Ficha do recurso turístico da fonte do Tinteiro.	73
Táboa 12. Ficha do recurso turístico das termas do Muíño.....	74
Táboa 13. Ficha do recurso turístico das termas de Outariz e Burga de Canedo.	76
Táboa 14. Ficha do recurso turístico da estación termal de Outariz....	78
Táboa 15. Recompilación dos indicadores de sustentabilidade ambiental para o turismo propostos pola bibliografía. En celdas más escuras os que se propoñen aplicar no concello de Ourense.	81

Índice de imaxes

Imaxe 1. Poboación ocupada por sector económico no concello de Ourense.	32
Imaxe 2. Diagrama do modelo Presión-Estado-Resposta (PSR).....	62
Imaxe 3. Diagrama do modelo Condutores-Presión-Estado-Impacto-Resposta (DPSIR).....	62
Imaxe 4. A provincia de Ourense por concellos e comarcas.....	65
Imaxe 5. O concello de Ourense por parroquias.....	65
Imaxe 6. Mapa da clasificación das augas termais da provincia de Ourense segundo a súa temperatura.....	80
Imaxe 7. Mapa de estradas da provincia de Ourense.....	80
Imaxe 8. Planificación para a acción “Ourense Capital termal”, dentro da liña estratégica “productos termais” do Plan de Turismo Termal para a provincia de Ourense.	83

1. Introdución

O turismo – “sector chave na economía galega”, de acordo coa Xunta de Galicia (s.d.) – atravesa un punto de inflexión. A experiencia da pandemia, a “turistificación” de grandes cidades e pobos pequenos, a ameaza do cambio climático e o consecuente cambio de tendencias pola concienciación social, o uso crecente da tecnoloxía e o auxe dos turismos alternativos están a crear novos retos para o sector que máis crece na economía galega (EGADE, 2020) e o segundo que máis aporta ao PIB despois do sector público (INE, 2023), (Anexos, gráfico 4).

O flutuante contexto que está a vivir o turismo obriga aos destinos a enfrentarse a importantes retos, mais xera, ao mesmo tempo, valiosas oportunidades para aqueles que as saibam aproveitar. A firme crenza de que en toda crise xorden oportunidades, combinada co agradecemento á cidade de Ourense por ofertar formación universitaria en Turismo son a orixe deste Traballo de Fin de Grao.

Nel estúdase a situación actual do concello de Ourense como destino turístico termal, ca vista posta nos anos vindeiros e, concretamente, no maior desafío do turismo do século XXI: a sustentabilidade ambiental.

O obxectivo xeral da investigación é aglutinar o coñecemento dispoñible pero desagregado en múltiples fontes, para presentar unha instantánea do destino “Ourense, capital termal” nada máis entrado o ano 2023, así como tratar de desentrañar en que grao é un destino sostible no relativo ao medio, e que se pode mellorar. Conscientes das igualmente importantes vertentes económica e social da sustentabilidade, limitámonos á súa cara ambiental condicionados polo tempo dispoñible.

Como obxectivos específicos tratouse de dar resposta a preguntas xurdidas a raíz do anuncio en setembro de 2022 dun anteproxecto para a construcción dun balneario na cidade de Ourense:

- Cal é a causa de que en municipios rurais da provincia os balnearios teñan longa tradición pero non sexa así na cidade?
- As visitas a balnearios adoitan implicar unha estadía más longa do que noutro tipo de aloxamentos. É, entón, a estancia media dos turistas maior nos concellos rurais con balneario que na cidade?
- O balneario mudará o perfil do turista maioritario? Cal é o perfil do turista actual?
- Un balneario implica un uso intensivo de auga. Ten en conta o novo anteproxecto a sustentabilidade ambiental?

A análise que se presenta presta especial atención ás particularidades socioxeográficas do destino, por consideralas determinantes da tipoloxía turística e grao de desenvolvemento actuais e, como tal, permitiren suxerir propostas adecuadamente informadas e aplicables.

O estudo do destino é precedido dun marco teórico en que se expoñen conceptos presentes ao longo de todo o traballo. Algúns deles son propios do turismo, aínda ca maioría proceden do ámbito da sustentabilidade. Expónense, a continuación, as características xerais do territorio en cuestión, os seus recursos e planta turísticos, e o seu mercado. Deseguido, unha breve revisión da lexislación galega sobre termalismo e turismo termal, xunto ás políticas e iniciativas públicas máis recentes con impacto na cidade,

fálannos dunha Administración decididamente comprometida cos aspectos hixiénicos-sanitarios do termalismo e ca súa promoción.

Nun terceiro apartado exponse a información recadada relacionada ca sustentabilidade ambiental a nivel rexional e proponse un conxunto de indicadores para a medición da mesma a escala local. O traballo finaliza cunha serie de propostas para un mellor aproveitamento turístico dos recursos termais e complementarios ourensáns, que se basean en suxestións longamente demandadas polo sector privado e os investigadores locais, ao igual que nas tendencias que se prevé que reinarán no futuro máis inmediato.

A elaboración do presente traballo iniciouse ca busca de bibliografía na Biblioteca Universitaria, na Rede de Bibliotecas Públicas de Galicia e en motores de busca online. Tras a revisión e lectura bibliográficas, recompiláronse publicacións en prensa – de actualidade e de hemeroteca – ás que se aplicou a dedución textual. Non sendo a prensa unha fonte totalmente obxectiva, os datos estatísticos e a información cualitativa publicados resultaron valiosos e permitiron coñecer a posta en práctica – ou non – de plans e proxectos. As fontes xornalísticas más consultadas foron *La Región*, *Faro de Vigo*, *La Voz de Galicia* e a hemeroteca da Xunta de Galicia. A colleita de información completouse consultando o Instituto Galego de Estatística (IGE), o Instituto Nacional de Estadística (INE) e, nunha ocasión, a base de bens protexidos do Ministerio de Cultura y Deporte. Por último, recuperouse información dunha entrevista á Oficina de Turismo Municipal feita en 2021.

En total consultáronse 59 traballos de investigación (na súa maioría artigos publicados en revistas científicas e capítulos de libro), 85 publicacións en prensa, 29 ficheiros con información estatística e 6 documentos publicados polas Administracións, autoría da Xunta de Galicia, o Ministerio de Industria, Comercio y Turismo; a Comisión Europea, o Concello de Ourense e o Clúster de Turismo de Galicia.

A metodoloxía aplicada complétase ca interpretación e presentación de datos mediante estatística descriptiva, ca integración da información cuantitativa e cualitativa recollida, ca súa síntese e redacción e, finalmente, cunha análise crítica e unha modesta contribución persoal en forma de propostas para o futuro.

1. Marco teórico: a sustentabilidade e o turismo

2.1 Desenvolvimento sostenible e sustentabilidade ambiental

2.1.1 Desenvolvimento sostenible

O desenvolvimento sostenible enténdese como o progreso que “garante as necesidades do presente sen comprometer as posibilidades das xeracións futuras para satisfacer as súas propias necesidades” (Jardón Ferreiro et al., 2022). Así é definido na súa primeira aparición escrita, no *Informe Brundtland* ou “O noso Futuro Común”, redactado en 1987 durante a *Comisión Mundial de Medio Ambiente e Desenvolvemento*. A mesma definición adxudicouse ao termo “sustentabilidade” (Jardón Ferreiro et al., 2022). Ambos conceptos xorden froito de discusións sobre “o futuro do planeta e a relación entre o medio ambiente e o desenvolvemento” e “como consecuencia da preocupación pola excesiva explotación dos recursos do planeta” (Gutiérrez, 2000, como se citou en Santiago Escobar, 2018). A día de hoxe, máis de 30 anos despois, a definición máis convida de desenvolvemento sostenible continúa sendo esta mesma.

Simultaneamente, a *Comisión Mundial de Medio Ambiente e Desenvolvemento* chegou ao consenso en que o desenvolvemento sostenible debe ter como principios reidores a mellora da calidade de vida da poboación actual e futura, “baseándose nos principios dunha boa xestión dos recursos mundiais e na equidade na forma en que se utilizan esos recursos e na forma en que se distribúen os beneficios que se obteñen deles” (PNUMA y OMT, 2005, como se citou en Santiago Escobar, 2018).

Pola súa parte, o *Informe Brundtland* (1987) é herdeiro das alarmantes predicións que a comunidade científica tiña começado a advertir para o noso planeta na década de 1960 (Estrategia de cambio climático de la Península de Yucatán, s.f.) e recolle as conclusións da experiencia da *Conferencia das Nacións Unidas sobre Medio Ambiente* en Estocolmo (1972), na cal “xa se fixo notar que o modelo tradicional de desenvolvemento ten asociados efectos ambientais negativos” (Santiago Escobar, 2018). Tamén en 1972, a ONU publica o informe *Os límites do crecemento: informe ao Club de Roma sobre o predicamento da Humanidade*, o cal supuxo a formulación das posibles consecuencias do crecemento económico. O *Club de Roma* expuña como problema central a posible incapacidade do noso planeta para fazer fronte ás necesidades e modos de vida dunha poboación mundial en continuo crecemento, que utiliza os recursos naturais dispoñibles de forma cada vez máis acelerada, causa danos – con frecuencia irreparables – ao medio ambiente e pon en perigo o equilibrio económico global; todo iso en aras do crecemento económico, ao que se identifica co benestar.

En definitiva, nas últimas décadas do século XX empezaba a facerse evidente “a incompatibilidade entre crecemento económico e equilibrio ecolóxico” (Santiago Escobar, 2018), consecuencia da degradación ambiental que o sistema produtivo industrial e post-industrial esixían. A *Conferencia de Estocolmo* e o *Informe Brundtland* motivaron a reconsideración do modelo de desenvolvemento económico baseado exclusivamente no

crecemento da produción que, dada a natureza limitada dos recursos naturais, podería chegar a ameazar a vida na Terra no medio ou longo prazo (Santiago Escobar, 2018).

En 1992, no denominado *Cume da Terra ou Cume Mundial sobre Medio Ambiente e Desenvolvimento*, celebrada en Río de Janeiro, consolídase institucionalmente o concepto “desenvolvemento sostible” e créase a *Axenda 21* (ou *Programa 21*) para a efectiva posta en práctica do desenvolvemento sostible. A *Axenda 21* é un plan de acción; o primeiro “enfocado a protexer o futuro sostible do planeta” (Santiago Escobar, 2018). Identifica os principais problemas ambientais, “que ameazan con provocar unha catástrofe ecolóxica e económica” (Santiago Escobar, 2018) e presenta unha estratexia dirixida a toda organización internacional, goberno nacional e local e empresas para a transición cara a modelos de desenvolvemento que cumpran coas esixencias de sustentabilidade (Departamento de Asuntos Económicos y Sociales, s.f.).

No ámbito do turismo, a primeira aproximación á sustentabilidade foi iniciativa da Organización Mundial do Turismo (OMT), a cal creou e definiu o termo “desenvolvemento turístico sostible” como aquel que:

atende as necesidades dos turistas actuais e das rexións receptoras e, ao mesmo tempo, protexe e fomenta as oportunidades para o futuro. Concíbese como unha vía cara á xestión de todos os recursos de forma que poidan satisfacerse as necesidades económicas, sociais e estéticas, respectando a integridade cultural, os procesos ecolóxicos esenciais, a diversidade biolóxica e os sistemas que sosteñen a vida. (OMT, 1999, como se citou en Rivas García e Magadán Díaz, 2007)

Co obxectivo da súa posta en práctica, a OMT adoptou en 1999 o *Código Ético Mundial para o Turismo*, un “conxunto de dez principios para o turismo responsable e sostible” pensado para “orientar aos principais actores do desenvolvemento turístico” (Santiago Escobar, 2018).

En 2002, durante o *Cume Mundial sobre o Desenvolvemento Sostible das Nacións Unidas* en Johannesburgo, recoñecéronse as tres dimensións da sustentabilidade que o *Informe Brundtland* xa deixaba a intuír: económica, social e ambiental. Logrouse tamén o consenso na necesidade de que as políticas e accións para lograr o crecemento económico deberán respectar o medio ambiente e, ademais, ser socialmente equitativas (Sotillo e Martínez-Gómez, 2008, como se citou en Santiago Escobar, 2018).

O desenvolvemento sostible do turismo esixe, por tanto, non só a non deterioración das condicións ambientais, senón tamén o respecto social e económico da poboación hóspede, así como manter unha alta satisfacción dos turistas que, de acordo coa OMT (2005), “os faga máis conscientes dos problemas da sustentabilidade e fomente neles unhas prácticas turísticas sostibles”.

2.1.1.1 A Axenda 2030

A chegada do ano 2000 trouxo consigo a firma dos *Obxectivos de Desenvolvemento do Milenio* (ODM) por parte dos 189 membros da ONU: oito metas de desenvolvemento humano mundial – entre elas garantir a sustentabilidade do medio ambiente – a cumplir para 2015. Chegado este *deadline*, os avances foron avaliados e decidiuse ampliar o número obxectivos. Nacen así os 17 *Obxectivos de Desenvolvemento Sostible* (ODS)

como novo plan de acción con 2030 como data límite (Objetivos de Desarrollo Sostenible, s.f.).

Os ODS son tamén coñecidos como *Axenda 2030*, o nome da Asemblea Xeral da ONU en que se recollen. Destinada a aplicarse universalmente e, idealmente, a contaxiar o compromiso do desenvolvemento sostible á sociedade civil e o sector empresarial, o presidente do Goberno Pedro Sánchez preséntaa no *Plan de acción para la implementación de la Agenda 2030* como “a resposta á contorna cambiante en que vivimos. É un referente ético, á vez que operativo, para todos os Gobernos e para toda a cidadanía. Un novo contrato social global” (*Plan de acción para la implementación de la Agenda 2030, 2020*).

A Unión Europea (UE), pola súa banda, tamén se sumou á iniciativa: o desenvolvemento sostible é un principio básico do *Tratado da Unión Europea* e un obxectivo prioritario das políticas internas e externas da Unión. A Comisión Europea comprométese a realizar un seguimento periódico dos ODS na UE sobre a base do seu marco de indicadores de referencia. (United Nations, 2022)

O compromiso materializouse, entre outras accións, coa adjudicación de fondos a iniciativas de toda clase que remen cara á sustentabilidade a través dos Fondos *Next Generation EU*, o Fondo de Recuperación Europeo e os Fondos Estructurais e de Inversión Europeos (FEIE) (Comisión Europea, s.f.).

En España creouse un Alto Comisionado para a Axenda 2030, dependente do Ministerio de Transición Ecolólica, e aprobouse un *Plan de Acción para a Implementación da Axenda 2030* que, no relacionado coa sustentabilidade ambiental, inclúe como “área prioritaria” a *Lei de Cambio Climático e Transición Enerxética*. O plan, así mesmo, implica a adopción da *Estratexia de Desenvolvemento Sostible 2020–2030* (Orden DSA/819/2020).

Ademais, durante a emerxencia sanitaria por mor da Covid-19, adoptouse o *Plan de Recuperación, Transformación e Resiliencia* (PRTR) para mitigar o seu impacto. De acordo co Goberno, o plan trata de “responder aos retos da próxima década” e insprírase na Axenda 2030, sendo un dos seus eixos transversais “a transición verde” (Ministerio de Industria, Comercio y Turismo, 2022).

Na esfera do desenvolvemento turístico sostible, no PRTR inclúese como medida para a recuperación do turismo o *Plan de Modernización e Competitividade do Sector Turístico*, que propón catro ámbitos de “investimentos principais”; o primeiro “a sustentabilidade como pedra angular da transformación do modelo turístico” (Ministerio de Industria, Comercio y Turismo, 2022).

A nivel autonómico, a Xunta de Galicia elaborou en 2018 un estudo para a implantación da Axenda 2030 de desenvolvemento sostible na Comunidade (Xunta de Galicia, 2018).

2.1.2 A sustentabilidade ambiental no turismo

A día de hoxe, “a sustentabilidade xa non é un factor que pode ser obxecto de debates teóricos”, senón que se presenta como unha realidade absolutamente necesaria para evitar graves problemas ás xeracións inmediatamente futuras (Inglada Galiana e Sastre Centeno, 2016).

A publicación do *Informe Brundtland*, xunto ás posteriores chamadas á acción en prol da sustentabilidade por parte da ONU, xeraron unha “rápida e xeneralizada adscrición das

institucións e os axentes sociais aos principios teóricos do desenvolvemento sostible”, que contrasta, na práctica, coa continuidade de “patróns insostibles na conservación e xestión dos recursos naturais” (Ivars Baidal, 2001). A pesar da concienciación social e política sobre sustentabilidade e os avances en mecanismos de planificación e xestión, o grao de aplicación e constancia destes resulta desigual e ineficiente (Ivars Baidal, 2001).

O sector turístico e a súa competitividade dependen fortemente do medio, tanto en canto falamos dun sector intensivo en uso de recursos – auga, combustibles ou chan, por exemplo – ; que se debilita en caso de conflito ambiental, social, político ou económico; e en que os recursos naturais son o motivador principal do desprazamento nas tipoloxías turísticas más estendidas. Desta forma, a supeditación da actividade turística a unha boa calidade ambiental outorgalle particular interese á necesidade de alcanzar a sustentabilidade ambiental (Ivars Baidal, 2001).

En cambio, “a primeira industria mundial – o turismo – foi, e é aínda, un contribuidor claro á degradación ambiental do planeta” (Santiago Escobar, 2018). Nos destinos con gran afluencia de visitantes, o tratamento de lixos e a depuración das augas residuais poden converterse nun grave problema, do mesmo xeito que o abastecemento de auga potable, chegando a posicionar á comunidade local en contra do turismo. Nos destinos urbanos, o crecente uso do automóbil polo turista pode empeorar a congestión do tráfico, afectando á calidade de vida dos residentes e á contorna natural, ademais de xerar contaminación atmosférica e acústica. Nos destinos de montaña, pola súa banda, a excesiva frecuencia de actividades deportivas que utilizan bicicletas de montaña, vehículos todo terreo ou motocicletas perturban a tranquilidade da contorna, destrúen flora, modifigan as costumes da fauna e ocasionan problemas de erosión (Santiago Escobar, 2018).

Con todo, o desenvolvemento do turismo tamén contribuíu de maneira positiva a algúns aspectos da sustentabilidade. O logro máis distinguido foi a revalorización da contorna natural e a consecuente aprobación de medidas de conservación, protección e mellora da calidade ambiental. Unha contorna ben preservada ten un valor real para a actividade turística e, por conseguinte, para a economía local e nacional. Ademais, pode axudar a revalorizar a contorna natural dunha área determinada. O turismo tamén pode impulsar a conservación de áreas ricas en biodiversidade mediante a designación de zonas protexidas e a implementación de novos programas de xestión da terra. Ademais, “o turismo pode proporcionar un novo uso para as terras que anteriormente se atopaban improdutivas ou eran terreos marxinais” (Williams, como se citou en Santiago Escobar, 2018).

2.1.2.1 *Indicadores de sustentabilidade ambiental*

A sustentabilidade, nas súas tres vertentes, pode medirse cuantitativamente. Aplicable tamén na empresa, cando falamos de destinos turísticos hemos de acoutar un espazo xeográfico e temporal determinados sobre os que aplicar as métricas de sustentabilidade. Diso depende a posibilidade de aplicar unha planificación e xestión sostibles (Bell e Morse, 2008).

Aínda que é certo que as métricas para medir a sustentabilidade están aínda en evolución, no ámbito do medio ambiente existen unha multitud de instrumentos para cuantificala: guías de boas prácticas, avaliacións de impacto ambiental, *Axendas Locais 21*, ecoetiquetas, estándares, selos e certificacións de sustentabilidade, códigos de conduta, auditorías e estimacións de capacidade de carga. Estes instrumentos baséanse no uso de indicadores para cuantificar os fenómenos que miden. Desta forma, crear

sistemas de indicadores de sustentabilidade é clave para “a concreción operativa deste paradigma” (Ivars Baidal, 2001).

Os indicadores son valores cuantitativos que buscan relacionar dúas variables, xeralmente unha no numerador e outra no denominador. A OMT (2005) defíneos como medidas da existencia de dificultades ou da gravidade das xa coñecidas, indicios de situacions ou problemas por vir, medidas do risco e da necesidade potencial de acción, e medios para identificar e avaliar os resultados das nosas accións. [...]

Cada vez máis, a elaboración e utilización destes instrumentos considérase parte fundamental da planificación e xestión xeral dos destinos e elemento integrante das actividades de promoción dun desenvolvemento sostenible do sector turístico en todos os niveis.

Outra definición é a da OCDE (1993, como se citou en Rivas García e Magadán Díaz, 2007), para a cal os indicadores son “valores que ofrecen información sintética sobre determinados fenómenos ou espazos grazas á concesión dun valor suplementario que amplía a significación do parámetro individualmente considerado”.

No turismo, desde o seu despegue na década de 1970, viñeronse utilizando métricas e indicadores de vertente económica, como o número de turistas nun territorio e espazo de tempo concretos, ou o gasto turístico. A cume de Río-92 expuxo que este conxunto non era adecuado para avaliar o desenvolvemento sostenible, pois ao estar baseado nunha “lóxica productivista e arraigada na idea de progreso das sociedades industriais”, non tiña en conta a natureza limitada dos recursos naturais (Ivars Baidal, 2001).

Baixo este enfoque, a OMT (2005, como se citou en Santiago Escobar, 2018) definiu os indicadores no contexto do desenvolvemento sostenible do turismo como “series cronolóxicas de información estratégica para a sustentabilidade dun destino, os seus activos, e en última instancia, o futuro do sector turístico” que “serven para calibrar a situación real dos destinos turísticos, e así poder tomar as medidas necesarias para atenuar os posibles problemas, mesmo se é posible antes de que se orixinen” (Pérez, 2004, como se citou en Santiago Escobar, 2018).

Os indicadores obrigan aos planificadores a establecer obxectivos claros, precisos e cuantificables. Á súa vez, facilitan 1) a obtención de información intelixible e a súa integración nos instrumentos de planificación e xestión; 2) a vixilancia, a medida e avaliación do desenvolvemento, e 3) unha comprensión más completa dos fenómenos turísticos no seu contexto espacial (Ivars Baidal, 2001), (Font et al., 2021). Os indicadores utilizanse tamén para fixar a capacidade de carga ambiental – isto é, o límite de volume e intensidade de uso turístico que un destino pode tolerar, antes de que se presenten danos irreparables (Santiago Escobar, 2018), (Arévalo Pacheco e Guerrero García Rojas, 2014).

Non existe un sistema único de indicadores de sustentabilidade ambiental. Os máis utilizados son os desenvolvidos polas organizacións internacionais. Os modelos da Organización para a Cooperación e o Desenvolvemento Económicos (OCDE) e Axencia Europea de Medio Ambiente (AEMA) son os que gozan de maior implantación.

O modelo Presión-Estado-Resposta (PSR) foi a proposta de sistema de indicadores ambientais da OECD, presentada en 1993 (Santiago Escobar, 2018). O PSR pon en

relación as presións antrópicas sobre o medio, as transformacións que provocan, e as respostas políticas que se toman para recuperar o equilibrio entre actividade antrópica e preservación do medio (Ivars Baidal, 2001). A súa principal limitación é que require que se establezan “artificialmente” valores de referencia para os límites que separan a sustentabilidade da non-sustentabilidade, é dicir, o estado deseñable de cada unha das variables que integran o sistema de indicadores (Santiago Escobar, 2018).

A partir do modelo PSR, a AEMA creou na mesma década de 1990 un novo marco analítico: o modelo *Drivers-Pressures-State-Impact-Response* (DPSIR) ou, en español, Forzas condutoras-Presión-Estado-Impacto-Resposta (FPEIR). O novo modelo incorpora ao PSR as causas da presión — crecemento económico e demográfico, urbanización, intensificación agrícola, etc. — e os impactos das modificacións das condicións ambientais – p. ex. buracos na capa de ozono (Rivas García e Magadán Díaz, 2007).

En Anexos achégase un diagrama dos modelos PSR e DPSIR (Imaxe 2 e Imaxe 3).

A OMT tamén promoveu os indicadores como ferramenta de planificación e xestión turística e, en 2005, publicou unha guía específica para o sector, titulada *Indicadores de desenvolvemento sostible para os destinos turísticos – Guía práctica* e destinada a axudar na toma de decisións sobre desenvolvemento sostible en turismo (Santiago Escobar, 2018). Dos 11 indicadores que se propoñen no texto, 5 fan referencia ao medio ambiente, como se mostra na Táboa 5 en Anexos.

A Comisión Europea, pola súa banda, publicou unha guía análoga en marzo de 2016. Nela presenta o Sistema Europeo de Indicadores Turísticos (ETIS, polas súas siglas en inglés), posto en marcha en 2013 “co fin de axudar aos destinos para controlar e medir os resultados do seu turismo sostible, utilizando un enfoque común comparable” (Comisión Europea, Dirección General de Mercado Interior, Industria, Emprendimiento y Pymes, 2016). O ETIS é unha ferramenta voluntaria, baseada na propia observación, análise de datos e autoavaliación por parte dos destinos a nivel local. Non ofrece ningún tipo de certificación, senón que nace para mellorar a xestión sostible dos destinos ofrecéndolle ferramentas – é dicir, indicadores – para “supervisar o seu rendemento e os progresos realizados ao longo do tempo” e finalmente, “ensinar aos destinos” a establecer o seu propio sistema de indicadores de sustentabilidade (Comisión Europea, Dirección General de Mercado Interior, Industria, Emprendimiento y Pymes, 2016), (Font et al., 2021).

Tras dous anos de proxectos piloto en case 80 destinos, o ETIS baséase actualmente en 27 indicadores principais e 40 opcionais, subdivididos en catro categorías: xestión de destinos, impacto social e cultural, valor económico e impacto ambiental. Estes últimos recóllese en Anexos (Táboa 6).

Os proxectos piloto do ETIS desenmascararon tres limitacións dos sistemas de indicadores. O principal é “a falta de disponibilidade ou fiabilidade dos datos” e o alto custo de solicitalos (Font et al., 2021). A iso súmanse a dificultade de convencer aos stakeholders de achegar os seus datos e “a falta de aplicabilidade dalgúns indicadores” (Font et al., 2021).

Ivars Baidal (2001) sinala como problema “a inconsistencia do concepto de turismo sostible”, que tería dado lugar a “múltiples interpretacións e lexitimou o concepto dunha diversidade de indicadores para unha diversidade de situacións”, mentres que para Font et al. (2021), os indicadores “pódense utilizar en función das necesidades e segundo resulte adecuado”. Con todo, nun sector altamente competitivo, a elección de indicadores pode estar supeditada non tanto á obtención de información valiosa para a toma de decisións, senón máis ben a intereses políticos ou, sobre todo, de marketing. Isto último explícao Ivars

Baidal (2001) por “a moda do concepto de sustentabilidade”, que ofrece un “valor agregado e diferenciador” para os consumidores.

Un último conxunto de indicadores de sustentabilidade de gran influencia, áinda en desenvolvemento, será a *Medición da Sustentabilidade do Turismo* (MST) da OMT en colaboración coa División de Estatística das Nacións Unidas (UNSD). O programa ambiciona un marco común internacional, orientador e comparable para medir os impactos e contribucións do turismo a nivel subnacional, nacional e mundial para as tres vertentes da sustentabilidade (UNWTO, 2022).

2.2 Os destinos turísticos termais

Tomando como referencia a clasificación de Arévalo Pacheco e Guerrero García Rojas (2014) e de acordo coa OMT (UNWTO, s.d.), o turismo termal é unha tipoloxía de turismo alternativo e, dentro deste, do turismo de saúde.

O turismo de saúde é aquel que ten como razón de ser “a contribución á saúde física, mental e/o espiritual grazas a actividades [...] que incrementan a capacidade das persoas para satisfacer as súas propias necesidades e funcionar mellor como individuos na súa contorna e na sociedade” (UNTWO, s.d.). Outra definición é a de Sánchez Zapata (2006, como se citou en Lopes Branco Bonfada et al., 2011): “turismo de saúde é acudir a un centro onde se ofrece unha serie de técnicas para mellorar e equilibrar o estado de saúde e benestar e/ou recuperar a saúde”.

O turismo de saúde xorde na actualidade como consecuencia do cambio de valores polo cal se pasa a entender a saúde como sinónimo de calidade de vida e non só como a ausencia de enfermidade (Sectur, 2010, como se citou en Arévalo Pacheco e Guerrero García Rojas, 2014). Engloba o turismo de benestar – ou vertente turística do turismo de saúde – e o turismo médico – ou vertente terapéutica. No turismo de benestar a motivación primordial do turista é “participar en actividades preventivas, proactivas e de mellora do estilo de vida, como a ximnasia, a alimentación saudable, a relaxación, o coidado persoal e os tratamentos curativos” (UNTWO, s.d.). José Arango (2003, como se citou en Lopes Branco Bonfada et al., 2011) define o turismo de benestar como “o lecer combinado con terapias naturais baseadas na utilización curativa da auga, do clima, da masaxe, da dietética e do exercicio físico”.

O turismo médico, doutra banda, implica necesariamente o emprego de “recursos e servizos de curación médica (tanto invasivos como non invasivos) con base empírica” e pode incluír igualmente diagnóstico, tratamiento, cura, prevención e rehabilitación (UNTWO, s.d.). Nesta vertente terapéutica, acódese a centros médicos e é só como consecuencia que se utilizan instalacións e servizos turísticos

No turismo termal conviven as dúas vertentes do turismo de saúde, a turística e a terapéutica, áinda que xeralmente una delas predomina en función do público obxectivo a que estea destinado cada establecemento.

O termalismo defínese como “o conxunto de actividades relacionadas co uso terapéutico das augas mineromedicinais”, sendo “o eixo central do produto turismo termal” o balneario (Alén González e Rodríguez Comesaña, 2004). Pola súa parte, as augas mineromedicinais “son augas bacteriolóxicamente non contaminadas que, procedentes dunha fonte subterránea natural ou captada, con determinada mineralización, que poden inducir efectos favorables para a saúde, e estar recoñecidas polas autoridades pertinentes do país de orixe” (OMS, 1969, como se citou en Lopes Branco Bonfada et al., 2011).

Ha de terse en conta que non todos os establecementos de saúde e/ou benestar que teñen na auga o seu principal activo son turismo termal. Para falar de termalismo é imprescindible que a auga teña propiedades mineromedicinais, polo que os centros de talasoterapia e tratamentos mariños e os spas non forman parte do turismo termal (Lopes Branco Bonfada et al., 2011).

As augas termais foron utilizadas a nivel internacional por civilizacións como a grega clásica, árabe e romana con fins curativos, de relaxación e relixioso-espirituais. A pesar de que co tempo o termalismo quedou vinculado exclusivamente á enfermidade e o tratamiento médico, hoxe día volve contar con gran popularidade como actividade lúdica, de descanso e de estética (Araújo Vila et al., 2014). Son tamén moitas e moi variadas as motivacións secundarias para a visita dun balneario. Alén González e Rodríguez Comesaña (2004) mencionan “pasar unhas vacacións nunha contorna distinta, levar a cabo unha posta en forma tanto física como psicolóxica, realizar unha reunión de empresa ou simplemente gozar da natureza”.

Dúas características diferenciadoras e claramente positivas do turismo de balneario son a prolongada estancia media en relación a outras categorías de aloxamento turístico, resultado da duración dos tratamentos termais, xeralmente duns 15 días; e a súa localización maioritaria en zonas de interior, convertíndoo en moitos casos nun dinamizador esencial da economía local (Alén González e Rodríguez Comesaña, 2004). O asentamento no medio rural dos balnearios contribúe de igual maneira á vixilancia da contorna ambiental, máxime do estado dos acuíferos, convertendo aos balnearios nun modelo de negocio potencialmente sostible. De acordo con Martínez Roget (2018) “empregan o recurso sen comprometer o seu futuro, crean emprego e riqueza, fixan poboación e satisfan necesidades ao mellorar a calidade de vida das persoas”.

No canto ao futuro do turismo termal, as predicións son positivas: segundo o Observatorio Nacional do Termalismo e Desenvolvimento Rural (2016, como se citou en Martínez Roget, 2018), o perfil de hóspede é “cada vez é máis xove e ten un maior interese pola súa saúde e benestar”, sendo actualmente a franxa de idade maioritaria a de 46 a 60 anos, que representa ao 46% dos usuarios (Martínez Roget, 2018).

O segmento de potenciais turistas nesta franxa de idade, concretamente a partir dos 50 anos, denominase “sénior” e resulta moi atractivo para os balnearios: é un colectivo numeroso – a xeración do *baby boom* – con capacidade adquisitiva media-alta e disponibilidade de tempo de esparexemento (Martínez Roget, 2018).

2.2.1 O termalismo social

Unha terceira vantaxe do turismo termal fronte ao convencional é a non-estacionalidade. Dita calidade é proporcionada en gran medida polo termalismo social, é dicir, por programas subvencionados que facilitan a “estancia de persoas da terceira idade nos balnearios coa finalidade de mellorar a saúde a través do uso da auga mineromedicinal” (Lopes Branco Bonfada et al., 2011). O caso más soado é o do IMSERSO, o programa estatal da Seguridade Social, regulado desde 1989 (B.O.E. do 5-IV-89, como se citou en Martínez Roget, 2018), pero tamén hai programas de termalismo social autonómicos e incluso provinciais e locais.

As viaxes do termalismo social realizanse en tempada turística baixa, permitindo ao sector manter a afluencia de clientes durante todo o ano e chegando nalgúns casos a abrir ata dez meses ao ano (Alén González e Rodríguez Comesaña, 2004). Obsérvase, ademais, un efecto indirecto positivo: nalgúns casos, os *termalistas* do IMSERSO repiten

visita fóra do programa e, noutros, actúan como prescritores recomendando o balneario a clientes potenciais (Martínez Roget, 2018).

2.2.2 O termalismo en Galicia

A Comunidade Autónoma de Galicia é a que rexistra a maior oferta de balnearios do país, con 21 balnearios e unhas 3000 prazas hoteleiras, cifras que supoñen o 20% do total de instalacións de turismo termal nacionais. Alén da cantidade, Galicia destaca tamén pola calidade: “a oferta galega de balnearios é a que conta co maior número de establecementos termais distinguidos coa “Q” calidade do Estado” (Díaz Fernández, 2022).

Na oferta galega termal predomina a especialización na vertente turística fronte á vertente terapéutica do turismo de saúde e a tendencia actual son produtos híbridos con outras tipoloxías de turismo alternativo aproveitando a riqueza da contorna na que están situados, sobre todo para usos deportivos (Martínez Roget, 2018).

A maior parte da oferta hoteleiro-termal galega atópase comprendida entre as dúas e as catro estrelas. Como liñas de actuación futura, resulta recomendable aumentar progresivamente a oferta de aloxamento termal de máxima categoría, co obxectivo de que “a oferta termal galega gañe en nivel de calidade, e que o peso específico das instalacións dotadas de catro e cinco estrelas sexa a oferta predominante para a demanda potencial deste produto turístico” (Díaz Fernández, 2022).

No canto da demanda, pola contra, e de acordo con Díaz Fernández (2022), a motivación primordial do turista de balneario en Galicia son as “propiedades terapéuticas” (65%), fronte a un 35% dos clientes que buscan en primeiro lugar “descanso e benestar”. Con todo, “na actualidade está a gañar posicións a motivación do descanso, benestar e relax” (Díaz Fernández, 2022).

3. Análise do concello de Ourense como destino turístico termal

O Ministerio de Industria, Comercio e Turismo (2022) separa en categorías os destinos turísticos pola súa natureza ou características diferenciais co obxectivo de ofrecer liñas de acción e advertencias para cada tipoloxía. O concello de Ourense é, conforme a esta clasificación, unha “cidade con identidade turística”, dentro da categoría de turismo urbano. As cidades con entidade turística caracterízanse por:

Unha poboación entre 150.000 e 20.000 habitantes con alta concentración de recursos con potencialidade turística, xa estean relacionados co patrimonio cultural, artístico, arquitectónico ou doutra índole, ou con centros históricos de alto interese

turístico, incluídos, en todo caso, os declarados pola UNESCO Patrimonio da Humanidade. (Ministerio de Industria, Comercio y Turismo, 2022)

O maior perigo potencial para esta tipoloxía de destino é “a saturación do gran recurso ou monumento emblemático da cidade” que, ao ser o único produto turístico que os turistas desexan visitar, expón problemas de conxestión á vez que de efecto pantalla con respecto ao resto da oferta, que é “pasada por alto”. O efecto pantalla perpetúa a imaxe da cidade como de “visita curta”, dificultando que o turista faga noite ou, se o fai, apenas unha noite, do mesmo xeito que dificulta que viva “unha experiencia turística máis completa en torno ao destino” (Ministerio de Industria, Comercio y Turismo, 2022).

3.1. Características xerais do territorio

O presente traballo parte dunha perspectiva holística e integradora do territorio que entende que todos os seus elementos son, en maior ou menor grao, determinantes do desenvolvemento turístico actual e potencial. É por iso que, a pesar de centrarse este proxecto no termalismo como producto turístico estrela da cidade das Burgas, expóñense as características esenciais dos aspectos do territorio que, non estritamente relacionadas co turismo termal, considérase más determinan a súa viabilidade como destino turístico.

3.1.1. Situación

O municipio de Ourense, coñecido tamén polas literarias expresións “a Cidade das Burgas” ou “a Capital Termal”, é unha das sete cidades da Comunidade Autónoma de Galicia, e dá nome á comarca en que se inscribe, situada ao sur da comunidade galega, pero ao norte da provincia igualmente homónima. A provincia de Ourense localízase no extremo sueste do macizo galaico e, dentro deste, a Cidade das Burgas, rodeada de montañas, “aséntase sobre a hondonada na que os ríos Barbaña e Loña entregan as súas augas ao Miño” (Del Caño, 1996), sendo este último o elemento que constitúe o emblema da cidade. A extensión total do municipio é de 84,5 km², repartidos en 18 parroquias (Del Caño, 1996).

A Cidade das Burgas limita ao norte cos municipios de Amoerio e Coles, ao leste co Pereiro de Aguiar, e ao sur con Toén, Barbadás e San Cibrao das Viñas; todos eles pertencentes á mesma comarca ourensá. Por último, o municipio limita ao oeste coa comarca do Carballiño, máis concretamente co municipio de Punxín.

En Anexos achéganse o mapa da provincia por comarcas e concellos (Imaxe 4), así como o concello de Ourense dividido por parroquias (Imaxe 5).

3.1.2. Orografía, vexetación e clima

A cidade de Ourense aséntase no tramo de maior amplitud do val fluvial escavado polo Miño e os seus afluentes Barbaña e Loña. A rede fluvial é un dos elementos xeográficos definitorios do concello de Ourense. Desde a Oficina de Turismo explican, sobre a provincia, que “en Ourense flúen tres grandes ríos, varias decenas de afluentes (Barbaña, Loña, Río do Porto, Río do Val e Barbantiño) e un cento de regatos. A cidade é filla do Miño e as Burgas, un val fértil que non existiría sen presenza da auga”. Así mesmo, a asociación da imaxe de Ourense ás súas pontes é consecuencia tamén do Miño, que divide á cidade en dous partes que necesitan permanecer conectadas.

Nos seus inicios, a cidade vivía de costas ao Miño, factor de risco a causa das súas incontrolables crecidas – hoxe minoradas pola regulación del caudal que exercen os

encoros ao longo do seu curso –; as humidades e a proliferación de pestes cada verán (Fariña Busto, 1993).

A Ponte Romana, cuxa importancia se reflicte no escudo da cidade, e o río, como factor de desenvolvemento, son considerados como tal desde apenas 1949, cando ou concello de Ourense anexiona ao ata entón concello de Canedo – o territorio ao norte do río que hoxe pertence á municipalidade de Ourense (Fariña Busto, 1993). O río revélase entón como “eixo de articulación urbana entre dous núcleos urbanos que foron enlazados” (Fariña Busto, 1993).

O concello de Ourense sitúase a 139m de altitude sobre o nivel do mar, sendo as elevacións más importantes as de San Bieito, Montealegre, Punxín e As Telleiras, que chegan a acadar os 471m (Fariña Jamardo, 1993).

En canto á cobertura do relevo ourensán, atopámonos, de acordo á súa biodiversidade, na rexión eurosiberiana, concretamente en zona atlántica europea, cunha vexetación caracterizada por bosques de frondosas ou caducifolio e un sotobosque moi sombrío. Ao tratarse dun territorio moi urbanizado, a biodiversidade é escasa (Ledo Cabido, 2005). A escaseza de áreas boscosas compénsase, en cambio, con parques e zonas verdes urbanas poboadas especies vexetais – máis de 600 especies en 2013, segundo un estudo de Proyecta Paisaje, aínda que moitas alóctonas – e animais, especialmente insectos e aves de pequeno tamaño.

O concello de Ourense non conta con áreas naturais protexidas (ZEC, zonas LIC, espazos naturais protexidos, paisaxe protexida, monumentos naturais, zonas ZEPA nin zonas IBAS) (Rodríguez e Villar, 2020), pero si hai grandes áreas da provincia cuxos ecosistemas naturais están protexidos.

En relación coa climatoloxía, o clima do concello ourensán clasíficase como suboceánico, aínda que con tendencia mediterránea de interior como consecuencia de situarse nun val, condición que dá lugar a un fenómeno coñecido como “ola ourensá”, que provoca que se alcancen temperaturas altas e que o clima se volva case mediterráneo con veráns secos e calorosos, e invernos con mínimas que non adoitan baixar dos 2°C (Ledo Cabido, 2005). Tamén contribúe para ese efecto a humidade que deixa ao seu paso o Miño, que provoca frío intenso, húmido e néboas no inverno e calor atafegante e húmida no verán.

Como agravante, o cambio climático está a provocar variacións significativas no tempo atmosférico que, na cidade, manifestáronse ata o momento en veráns con máximas cada vez más altas (43,3°C como máxima absoluta en xullo de 2022) (N.A., 2022), continuas ondas de calor e acusadas secas que contrastan co desbordamento dos ríos que cruzan a cidade e inundacións por cuantiosas choivas en curtos períodos de tempo.

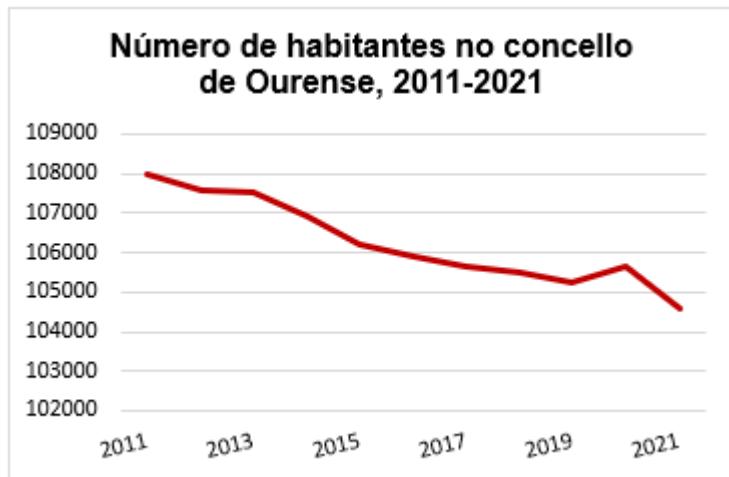
3.1.3. Poboación

A cidade de Ourense é a terceira cidade galega por poboación, despois de Vigo e A Coruña. De acordo co último padrón municipal, de novembro de 2022, no concello de Ourense viven 104.596 persoas (IGE, 2023).

A dinámica da poboación no conxunto de Galicia considérase negativa, ao estar fortemente marcada polo envellecemento poboacional e o despoboamento, problemas que se agudizan nas provincias interiores: Lugo e Ourense. Na segunda, en 2022 o 32% dos habitantes eran maiores de 65 anos e só una de cada dez persoas era menor de 16 anos (Rivero, 2023). Ademais, na provincia de Ourense hai 358 entidades deshabitadas (Rivero, 2023).

Con todo, nas cidades a tónica xeral é menos desalentadora e “o 36 % do censo galego concéntrase en sete cidades” (Arnáiz, 2021). Os núcleos urbanos costeiros crecen en poboación, mentres que Ourense – ao igual que Lugo – consegue atrasar a súa perda poboacional e envellecemento. De acordo con *La Voz de Galicia*, a Comunidade perdeu entre 2011 e 2021 un 2,5% da súa poboación e a media de idade neste último ano era 50,47 anos (Vilar, 2022).

Gráfico 1. Evolución do número de habitantes no concello de Ourense entre 2011 e 2021.

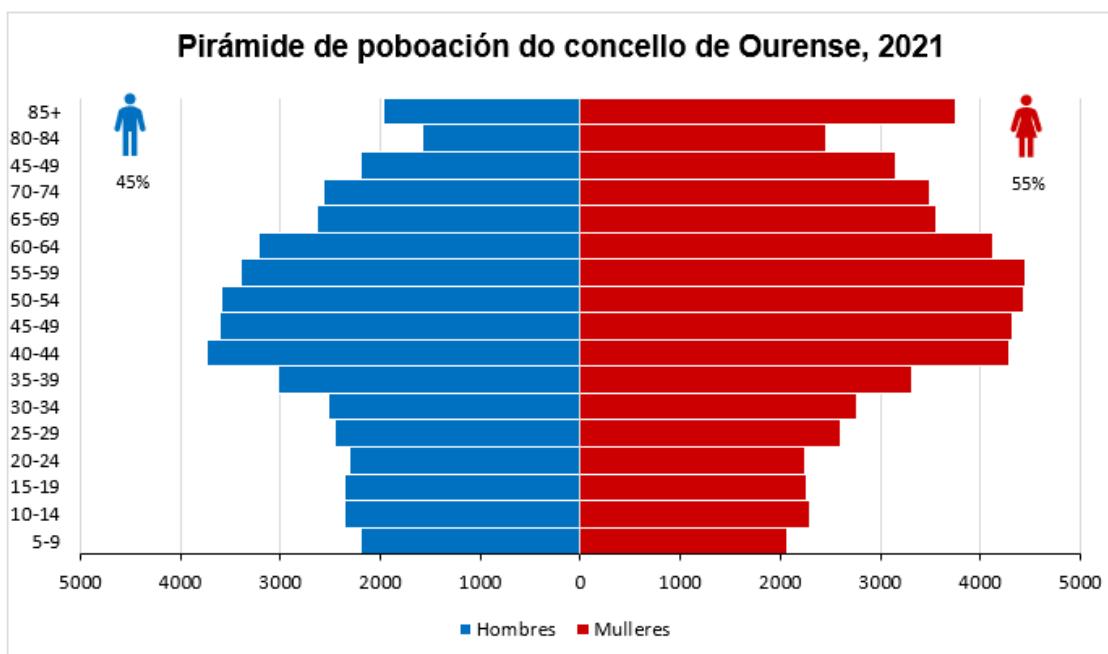
Fonte: elaboración propia a partir do IGE.

Como mostra a gráfica, a cidade de Ourense leva perdendo poboación desde inicios de século, tras unha etapa de estancamento demográfico entre os anos de 1990 e 2000 (INE). Con todo, o saldo vexetativo, a pesar de negativo, non é tan pesimista como o da provincia (Ledo Cabido, 2005). Sendo a única cidade da provincia, é o concello cos mellores datos demográficos dentro da mesma, da que e serve, a través das migracións campo-cidade, para compensar a súa perda demográfica, atraendo poboación da contorna con posibilidades laborais ou formativas, servizos e infraestruturas que no rural non atopan (Arnáiz, 2021).

En cambio, as oportunidades de emprego tras o período de formación non resultan suficientes e a migración ás cidades costeiras, outras Comunidades ou o estranxeiro é cada vez más atractiva, especialmente para a poboación nova. O profesor Antonio Izquierdo Escribano describe a Galicia como “a rexión española que ten menos capacidade de reter á súa poboación” (2016, como se citou en Miranda, 2022).

No Gráfico 9, en Anexos, móstrase a evolución da poboación na provincia de Ourense.

Gráfico 2. Pirámide de poboación do concello de Ourense, 2021.

Fonte: elaboración propia a partir do IGE.

Dadas as cifras mencionadas, non sorprende que a pirámide de poboación do municipio de Ourense presente forma regresiva ou de furna, cunha base máis estreita que o centro e unha cima igualmente algo angosta. A pirámide regresiva é común tanto ao resto de concellos galegos como ao mundo occidental e eflicte unha poboación envellecida.

Esta pirámide fálanos dunha baixa natalidade e unha alta esperanza de vida, especialmente para as mulleres e froito dunha baixa mortalidade. As fases etarias que acumulan máis continxentes poboacionais son as adultas, más concretamente entre os 40 e 64 anos, sendo os últimos a xeración *boomer* e os primeiros os nados ata 1981, década en que comeza o estancamento demográfico. Ademais, o brusco descenso entre as idades 40-44 e 35-39 pode deberse á emigración, fenómeno coñecido como “fuga de cerebros” se se trata de persoas altamente cualificadas.

A pirámide poboacional certifica que o saldo vexetativo será cada vez máis negativo (Carballo Hervella, 2023), ao ser a poboación adulta e anciá moi superior a poboación moza (ata 16 anos), un panorama común a toda Galicia que requirirá de continxentes de poboación estranxeira que se asente na comunidade. Neste aspecto a tendencia é boa, malia que a maior parte da inmigración opta por establecerse no entorno de Vigo ou A Coruña (Arnáiz, 2021).

3.1.4. Economía

A cidade de Ourense presenta unha estrutura económica pouco diversificada, marcada por unha forte dependencia dun sector servizos baseado na pequena empresa familiar, e en contraste cunha industria escasamente dinámica e dependente dos sectores automobilístico e téxtil. A industria, aínda que moi próxima á cidade, localízase en gran parte nos municipios da comarca e área de influencia. O sector primario, por outro lado, é o menos desenvolvido, cunha presencia tan só anecdótica (Ledo Cabido, 2005).

Imaxe 1. Poboación ocupada por sector económico no concello de Ourense.

Poboación ocupada de 16 e máis anos dos sete grandes concellos de Galicia, por sector económico

Miles de persoas

Variables de corte: Espazo=Galicia

Variables en filas: Concellos, Tempo

Variables en columnas: Sector económico

	Total	Agricultura e pesca	Industria	Construcción	Servizos
Ourense	46,5	0,6	6,7	1,7	37,5
2021					

Fonte: IGE.

Nos servizos, en Ourense predominan o sector comercial, a hotelaría e hostalería e os servizos públicos e da administración pública. A preponderancia do sector terciario mantívose estable nos últimos anos ao contar a cidade cos servizos administrativos de xestión pública propios dunha capital provincial, tales como a Deputación Provincial, a Audiencia Provincial, as Delegacións do Goberno autonómico e central, a asistencia sanitaria, e o campus universitario que, entre outros, aseguran a existencia de poboación activa empregada no sector servizos (Ledo Cabido, 2005).

Doutra banda, os servizos privados como centros comerciais, entidades financeiras ou consultorios médicos especializados resultan atractivos, ademais de para os residentes na provincia, para os habitantes de municipios do sur de Lugo e nordés de Pontevedra, que contribúen así a manter o predominio do sector terciario sobre os demais (Ledo Cabido, 2005).

O poder de atracción de traballadores é igualmente rexional. De acordo con Ledo Cabido (2005) “a maioría dos desprazamentos que se orixinan na comarca conflúen na mesma [cidade]”, porque se trata na maioría dos casos de movementos pendulares diarios por motivo de traballo ou de adquisición de servizos.

Con todo, non toda a poboación activa residente en Ourense conta cun posto de traballo. De acordo co IGE (2023), en 2021 a taxa de paro no concello foi do 11,3%, moi similar á da provincia (11,05%) (INE, 2023). Ambos son datos próximos á situación pre-Covid e por baixo da taxa de desemprego española (14,57%) (La Moncloa, 2021).

A pesar das cifras económicas seren aparentemente positivas, escóndense problemáticas que se tornan cada vez más serias: as condicións precarias de emprego xuvenil, que inclúen unha alta taxa de paro, contratos de duración inferior a unha semana, e traballadores sobrecualificados (La Voz de Galicia, 2021); a brecha económica e de desenvolvemento entre Ourense e as cidades galegas costeiras (Fraiz, 2021); e o acusado envellecemento poboacional (Delle Femmine, 2019); todas elas problemáticas presentes na cidade, pero que se agravan nos municipios rurais da provincia.

3.1.5. Urbanismo

Ourense é un municipio eminentemente urbano, cuxa expansión supera xa o seu termo municipal e avanza cara os municipios veciños de Barbadás e O Pereiro de Aguiar, á vez que se intensifica a “densificación do armazón urbano consolidado” (Somoza Medina, s.d., como se citou en Ledo Cabido, 2005). Desta forma, a paisaxe da cidade das Burgas está marcada por “unha forte humanización do espazo” (Ledo Cabido, 2005).

Na área de influencia directa, constituída polas parroquias lindeiras da comarca, estase a producir, desde a década de 1980 en que florece ou desenvolvemento industrial da cidade, a urbanización da periferia. O resultado é que a bisbarra funciona en parte como “cidade dormitorio” habitada por traballadores do sector servizos na cidade, de forma que

a maioría dous desprazamentos que se orixinan na comarca conflúen na cidade (Ledo Cabido, 2005).

A área de influencia é “directa e relativamente pequena en canto a dimensión e superficie” e só catro concellos presentan una periurbanización intensa nas parroquias más próximas a Ourense: Barbadás, O Pereiro de Aguiar, San Cibrao e Coles (Ledo Cabido, 2005). En cambio, o resto do territorio provincial identifícase cun forte despoboamento, incluíndo núcleos de poboación sen habitantes e moitos outros en perigo de desaparición.

3.2. Recursos turísticos

Dentro dunha perspectiva do turismo como actividade integradora da totalidade do patrimonio dun territorio e en consonancia coa tendencia de ofrecer un produto termal máis atractivo grazas á súa hibridación con outros produtos turísticos alternativos, víxose patente a conveniencia de achegar neste traballo un inventario que recolle todos os recursos turísticos do municipio, así como fichas de clasificación dos recursos termais. Dada a súa extensión, inclúense ambos en Anexos (Táboa 9 o inventario e Táboas 9-14 as fichas). Para a súa elaboración baseámonos nos elementos que a Axencia de Turismo de Galicia e a web “Turismo de Ourense” consideran como recursos turísticos, que foron valorados concienciadamente de acordo aos requirimentos que a OMT propón para seren recoñecidos como recursos turísticos.

A OMT entende por recurso turístico “todos os bens e servizos que, por intermedio da actividade do home e dos medios con que conta, fan posible a actividade turística e satisfán as necesidades da demanda” (OMT, s.d., Sancho, 1998).

Unha definición máis completa e excluínte é ofrécea Patiño Romarís (s.d.). De acordo co autor, os recursos territoriais turísticos son:

aqueles compoñentes xeográficos, de orixe natural ou humano, susceptibles de posta en explotación para o coñecemento, percepción e goce dun territorio por parte do turista. Todo elemento natural, toda actividade humana ou resultado da mesma que pode xerar un desprazamento por motivos, esencialmente, de lecer. Son a materia prima fundamental no funcionamento e desenvolvemento turístico, actuando, ademais, como identificadores da propia marca turística dun lugar determinado.

O recurso turístico sumado ás infraestruturas, equipamentos e servizos que permiten a chegada, aloxamento e esparexemento dos turistas; dá como resultado un producto turístico. O producto turístico pódese definir tamén como “o espazo de turismo resultante da interacción entre os recursos turísticos do territorio ao que se asocian” (Patiño Romarís, s.d.). O producto articúlase a partir dun recurso – ou varios complementarios – xunto aos factores que permiten a súa posta en valor e explotación, tales como políticas e plans de turismo, infraestruturas, medios de transporte entre focos emisores e receptores ou a imaxe publicitaria (Patiño Romarís, s.d.).

En definitiva, os recursos turísticos son a base do turismo, o elemento que resulta atractivo aos turistas potenciais e é por iso imprescindible coñecelos, analizalos e xerarquizalos, para determinar a potencialidade turística de calquera territorio (Leno Cerro, 1991).

O inventario de recursos turísticos resulta fundamental para a planificación turística, mais non existe un método definido e universalmente aceptado para inventariar recursos turísticos. Neste traballo tomouse como referencia o método de clasificación da Organización dos Estados Americanos (OEA). Para as fichas de recursos seguiuse o modelo da OMT.

3.2.1. Orixe dos recursos turísticos termais

Os mananciais de auga termal teñen a súa orixe na dinámica de placas tectónicas que forma a cortiza terrestre e que crea fallas. Cando se filtran en fallas as augas subterráneas, estas quéntanse e disólvense nelas minerais. Cando as augas soben á superficie terrestre, fano en forma de vapor (formando géisers) ou como auga quente, é dicir, termal (Caldaria Hoteles y Balnearios, 2018).

Os mananciais de auga termal de Ourense son froito da fricción entre dúas placas na depresión ourensá áinda que, segundo a lenda, os mananciais nacen debaixo da capela do Santo Cristo na catedral (Ledo Cabido, 2005). Segundo a clasificación por temperaturas, as augas termais de Ourense son hipertermais (45-100 °C) (Anexos, Imaxe 6).

Os mananciais das Burgas teñen sido sinalados como lugar de peregrinación en época castrexia (Idade do Bronce) e emprazamento orixinario da cidade de Ourense. Coa chegada dos romanos á zona das Burgas construíronse balnearios arredor dos que creceu a cidade (López Cuevillas, como se citou en Ledo Cabido, 2005).

3.3. Planta turística e termal

A planta ou infraestrutura turística enténdese como as instalacións físicas e servizos que permiten a estancia do turista nun destino, tales como o transporte, o aloxamento, a restauración, o esparexemento e outros servizos. Inclúe infraestrutura, equipamentos, instalacións e servizos, provistos polos sectores privado e público, que tamén poden ser utilizados pola comunidade local.

As infraestruturas aseguran a accesibilidade e mantemento dos recursos turísticos e inclúen o transporte e as comunicacíons. Doutra banda, os servizos básicos de enerxía, auga potable, rede de sumidoiros e recollidas de lixos, administrados tanto por entes públicos como privados, aglutínanse baixo o termo equipamento. Todas as construcións cuxa función específica é facilitar a práctica de actividades puramente turísticas constitúen as instalacións.

Trátanse a continuación os tres elementos da planta turística ourensá de maior particularidade: o transporte, o aloxamento e a restauración.

3.3.1. Transporte e comunicacíons

O turismo, tal e como o coñecemos na súa vertente territorial, implica sempre mobilidade. Sen un desprazamento entre un espazo emisor e – polo menos – un receptor, o turismo é inconcible. A falta de accesibilidade convértese, entón, nun dos principais freos ao desenvolvemento turístico dun destino (Imbert-Bouchard Ribera et al., 2018). O feito de que as redes de transporte que permiten a actividade turística sexan compartidas con aquela que permite a prestación de servizos á comunidade local implica que os

investimentos en materia de infraestrutura viaria e mellora da accesibilidade son de orixe pública.

O concello de Ourense goza dunha posición estratéxica como nó de comunicación para a Galicia interior, ca confluencia de importantes estradas que comunican o sur da Comunidade co interior da Península, así como outras vías que enlazan o sur co norte da Galicia oriental (Ledo Cabido, 2005).

No ámbito da provincia, Ourense é o territorio preponderante desde a súa conversión en sede episcopal en tempos medievais. Ademais, a súa condición de cabeza de provincia desde o século XIX e localización xeográfica entre as dúas grandes cidades galegas e o centro da Península completan o estratéxico da súa localización (Del Caño, 1996).

3.3.1.1. *Transporte por estrada*

Como estradas más destacadas, a Autovía A-52, de Vigo a Benavente é a principal vía rápida que cruza a cidade; e, como estradas nacionais sobresaen a N-120, que une Vigo con Logroño; a N-540, de Lugo a Ourense, vía de comunicación fundamental entre o sur e norte orientais de Galicia; a N-525, de Santiago de Compostela a Benavente, que enlaza a Ourense directamente co noroeste de Galicia. C-546 de Ourense a Monforte, N-541 Ourense-Pontevedra (Ledo Cabido, 2005). En Anexos (Imaxe 7) adxúntase o mapa da rede viaria provincial.

En canto ao transporte terrestre público, de Ourense saen autobuses con destino internacional (7 destinos), rexional (5) e provincial (33) (Concello de Ourense, 2012). Todos os percorridos en autobús posíbeis desde a capital termal pódense consultar no portal da Xunta de Galicia “bus.gal”, que conta cun buscador de autobuses que recolle incluso aqueles servizos que só circulan baixo demanda.

3.3.1.2. *Transporte ferroviario*

As principais liñas que conflúen en Ourense son as que unen A Coruña con Medina del Campo, Vigo con Monforte de Lemos, Santiago de Compostela con Madrid e Vigo con Madrid (Ledo Cabido, 2005). Amais, a recente chegada da alta velocidade ferroviaria a Ourense en decembro de 2021 permite completar a viaxe Ourense-Madrid e viceversa en 2 horas e 15 minutos, facendo da cidade ourensá o “centro neurálico de distribución da alta velocidade galega” (Marcos, Huete, 2021), ao ser a única á que chegou o AVE. Esta nova conexión, cunha ocupación media que está a superar o 85% das prazas (Gil, 2023), atraeu a miles turistas de fin de semana á cidade desde a súa inauguración, contribuíndo á *desestacionalización* do sector. Segundo a prensa, os datos son positivos: “o ‘efecto AVE’ atrae a máis peregrinos, máis turistas e máis interese empresarial a Ourense. O sector turístico nota entre un 25% e un 40% máis de visitantes da meseta e outras provincias afastadas” (Tesouro, 2022).

Non obstante, a pesar de que a conexión de alta velocidad con Madrid incrementase o turismo, Ourense non logrou desfacerse da etiqueta de “destino de corta duración” e ata é posible que a asociación sexa máis forte e, tal como expón Nóvoa (2022): “a rapidez da viaxe e a posibilidade de organizar un paquete atractivo de actividades para unha fin de semana é a principal baza coa que xogan os operadores”.

Por outra banda, o profesor Vaquero García (2021) advirte que a alta velocidad non implica automaticamente alto beneficio. Para un aproveitamento eficiente é necesario desenvolver “a capacidade loxística que permita unha utilización adecuada de instilacións destas características”, referíndose ao transporte intermodal (Vaquero García, 2021).

O sector turístico ourensán ten altas expectativas para o futuro. En primeiro lugar, polo compromiso do Ministerio de Transportes de dotar a Galicia de trens de alta velocidad e ancho de raíl variable (AVRIL), que aumentarán as frecuencias dos enlaces ca capital e diminuirán os prezos dos billetes. E, en segundo lugar, porque xa se nota no sector turístico da cidade o aumento dos turistas da costa mediterránea cun novo enlace que permite viaxar de Alacante a Ourense en aproximadamente cinco horas (Nóvoa, 2022).

3.3.1.3. *Mobilidade en destino*

En destino, o turista fai un uso intensivo dos medios transporte, indistintamente de teren ou non unha función turística (Cerdán et al., 2018). Contar con previsións da chegada de viaxeiros facilita a xestión do transporte en destino para evitar a súa saturación.

En España, a ferramenta base para a regulación a nivel local da mobilidade municipal son os *Plans de Mobilidade Urbana* (PMU), cuxo principal reto actual é fomentar a redución do uso do vehículo privado e integrar as novas realidades da mobilidade nas cidades de xeito eficiente e seguro (Imbert-Bouchard Ribera et al., 2018).

O *Plan de Mobilidade Urbana Sostible* (PMUS) de Ourense, en aplicación desde 2012, aporta unha panorámica da cidade desde o punto de vista do transporte e propón accións para melloralo. O plan non contempla problemáticas nin propostas específicas para o turismo, senón que se enfoca na comodidade dos residentes (impacto ambiental, seguridade e acondicionamento do espazo público).

De acordo co PMUS de Ourense (Concello de Ourense, 2012), o modo de transporte máis utilizado é o vehículo privado, do que se depende excesivamente para os desprazamentos no interior da cidade. A distribución do tráfico é equilibrada e as principais rúas de distribución da cidade presentan intensidades medias de tráfico axustadas ás súas condicións funcionais (Concello de Ourense, 2012). Para reducir o tráfico, o PMUS propón fomentar o *carpooling* a partir da creación dun “Club de Coche Compartido” e o *car sharing*.

No canto ao transporte público, expõse que existe “un corredor central común a numerosas liñas [de autobús urbano]”, aspecto que sería conveniente modificar para incluír novas áreas no percorrido (Concello de Ourense, 2012). O plan tamén propón o fomento do autobús.

Con todo, o problema de mobilidade interna máis perentorio é a insuficiente disponibilidade de aparcamento na cidade. O 80% dos edificios residenciais non dispoñen de praza de aparcamento. A iso é inherente un alto grao de conxestión do aparcamento na vía pública e os 19 aparcamentos públicos subterráneos (6.080 prazas), a maioría na ampliación e nas proximidades do Centro Histórico.

En relación aos “visitantes exteriores de tipo ocasional”, sábese que utilizan masivamente o automóbil e descoñecen as rutas de tránsito pola cidade e o sistema de aparcamento (Concello de Ourense, 2012).

Por último, con respecto á mobilidade de peóns, detéctanse problemas de accesibilidade (falta de continuidade dos espazos peonís), de capacidade e confort (beirarrúas estreitas e con obstáculos) e problemas de seguridade. Para o ciclista, a infraestrutura viaria para o seu desprazamento limitase a compartir o paseo do río Miño cos peóns. No pasado funcionou, por iniciativa municipal, un sistema público de aluguer de bicicletas (Concello de Ourense, 2012).

Máis recentemente, en 2019, fíxose público un novo marco normativo con reformas na mobilidade municipal para un novo modelo de mobilidade na cidade: radares, rúas con límite de 30 km/h, o plan de mobilidade vertical con escaleiras, ascensores ou ramplas; e posta en marcha da oficina municipal de mobilidade (Galán, 2019). Non obstante, “dous anos despois da aprobación do plan” “só unha das 17 medidas urxentes do plan de

mobilidade urbana de Ourense está activa”, o límite de 30 km/h nalgunhas rúas (Iglesias, 2021). Todas as accións a levar a cabo en Anexos (Táboa 8).

Doutra banda, en 2020 recuperouse a idea dun carril bici de 5,1 km de lonxitude que conecte a trama urbana da cidade de Norte a Sur, xa presentada no plan de mobilidade de 2012 e de novo en 2016 (Nóvoa, 2016), (Equipamientos y servicios municipales, 2020), (Iglesias, 2022). A construción pretende mellorar a mobilidade urbana e favorecer a bicicleta como medio de transporte sostible. Como complemento, o Concello traballa tamén no desenvolvemento de novas zonas peónis (Iglesias, 2022). Actualmente ou proxecto está paralizado (Ascón, 2021).

Para a mobilidade dentro do termo municipal dos turistas, e fomentando o turismo termal, a rede de autobuses urbanos conta co “tren das termas”, un tren con rodas que realiza o traxecto Praza Maior (moi preto das Burgas) – termas da Chavasqueira – termas do Muíño – termas de Outariz, nun recorrido con vistas á ribeira do Miño (Turismo de Ourense, s.d.).

Por outro lado, a chegada do AVE á cidade implicou a chegada de turistas que non disponen de vehículo privado, dando lugar a un auxe inaudito do aluguer de coches por curtos períodos de tempo. O *renting* é cómodo para coñecer en profundidade un lugar, especialmente dado que o transporte público na provincia é limitado ou pouco frecuente (Carballo, 2023). Tanto desde o sector privado coma do Instituto Ourensán de Desenvolvemento Económico (Inorde), puxéronse a disposición dos viaxeiros que cheguen á estación intermodal da cidade novas flotas de vehículos de aluguer (Ascón, 2022).

3.3.2. Aloacemento e restauración

O aloacemento turístico dunha cidade está constituído polo “conjunto de bens destinados a prestar o servizo de hospedaxe non permanente, con ou sen alimentación e servizos básicos e/o complementarios” a cambio dunha compensación económica (Zambrano-Mieles et al., 2017).

Os establecementos de restauración son todos aqueles locais públicos que “serven aos consumidores comidas e/ou bebidas para ser consumidas no mesmo local, a cambio do pago dun importe” (González de Hereida, 2013). O aloacemento e a restauración conforman o sector da hostalería.

Os aloacementos que os viaxeiros poden atopar na cidade son hoteis de 4, 3, 2 e 1 estrelas, apartamentos e vivendas turísticas, hostais e albergues, un dos cales é público. Non hai no municipio ningún establecemento de turismo rural de acordo coa Axencia de Turismo de Galicia. No subsector da restauración, destaca o centro histórico da cidade, con abundantes locais de gastronomía local e con prezos accesibles, e os restaurantes Nova e Ceibe, ambos galardoados cun sol Repsol e unha Estrela Michelín, e A Taberna, que conta tamén cun sol Repsol.

Táboa 1. Establecementos de aloacemento turístico do concello de Ourense.

Hoteles					
*****	****	***	**	*	
	Exe Auriense Carris Cardenal Quevedo Hotel Francisco II NH Ourense Barceló Ourense Oca IMI Hotel & Spa	Hotel Condado Hotel Princess	Hotel Altiana Hotel Mabú Puente Romano	Hotel Miñño Hotel Irixo Hotel Alda Estación Ourense Hotel Zarampallo	Hotel Novo Cándido Hotel San Rosendo Hotel Severino
Hostales e pensiños			Albergues		
Hostal Lido Hostal La Rotonda Hostal Outarelo Hostal Mobydick2			Grelo Hostel New JJ Hostel Albergue Augas Quentes Residencia Universitaria As Burgas Albergue Municipal Residencia Universidad		

Fonte: Elaboración propia a partir de Booking.com e Axencia de Turismo de Galicia.

3.3.2.1. Espazos termais

A oferta de actividades termais no municipio de Ourense está conformada polas termas e as estacións termais. A diferenza de municipios da mesma provincia como Allariz, A Arnoia, O Carballiño, Cenlle, Baños de Molgas, Ribadavia, Lobios e Leiro, a “capital termal” non conta con ningún balneario.

Pola contra, si que conta cun aloxamento hoteleiro con spa, o Oca IMI Hotel & Spa, con este servizo recentemente aberto tamén a non aloxados (Doallo, 2022), así como unha pequena instalación de spa no hotel NH Ourense.

Segundo unha definición do Instituto de Turismo de España de 2008, os aloxamentos con spa son aqueles nos que “se realizan diferentes tipos de tratamientos preventivos, estéticos e/o de relax, utilizando auga potable sen propiedades específicas. Non son augas mineromedicinais ou termais, nin tampouco é auga do mar. É auga potable á que se lle adoita engadir aditivos para aumentar os seus efectos relaxantes ou estéticos. (Balnearios de Cantabria, s.d.).

En cambio, os balnearios son establecementos que usan auga mineromedicinal declarada de utilidade pública, ofertan servizos médicos e tratamentos de saúde e beleza e posúen instalacións adecuadas para realizar os tratamentos prescritos e, por tanto, son tamén considerados establecementos sanitarios. Poden ofrecer igualmente hospedaxe. Outra diferencia é que os spas adoitan estar máis orientados a funcións estéticas e cosméticas. (Balnearios de Cantabria, s.d.). En Galicia, a presenza dun balneario nun territorio convérteo en “vila termal” (Casado-Neira et al., 2019).

Pola súa parte, as termas ou áreas termais son espazos de baño de xestión pública e acceso libre e gratuíto construídos arredor dos mananciais termais co obxectivo de combinar a funcionalidade termal relacionada co tratamento, a prevención de doenzas ou a promoción de hábitos saudables propios das prácticas balnearia, e a funcionalidade de espazo de recreo e lecer (Casado-Neira et al., 2019). Estes espazos termais son exclusivamente de uso lúdico, estando prohibida a prestación de servizos terapéuticos. (Turismo de Ourense, s.d.).

As estación termais, en cambio, son espazos ca mesma funcionalidade cas termas, pero xestionadas por concesión a una empresa privada e, por tanto, de acceso e tempo de uso limitados, cun custo de entrada. Ambos termos foron creados polo goberno municipal e fixados no Mapa da ruta termal elaborado en 2013 co fin de desterrar os nomes de uso

común “charca” e “poza”, que pasan a designar espazos de auga fría (Casado-Neira et al., 2019).

Termas e estación termais conviven na cidade de Ourense. Comezando polas termas, Ourense é un dos catro concellos da provincia – xunto a Bande, Cenlle e Lobios – que ofrecen a posibilidade de acceder a recursos termais de forma gratuíta e libre. Na actualidade, son tres as termas abertas ao público na cidade: A Chavasqueira, O Muíño da Veiga e Outariz e Burga de Canedo (non contamos a piscina termal das Burgas por estar en obras).

A orixe destas instalacións remóntase ao acondicionamento dos mananciais do Tinteiro, onde existía a tradición de recoller a súa auga polas propiedades benéficas (La Voz, 2006). Non obstante, o despegue do termalismo na cidade chegou en 2001 coa inauguración da estación termal e as termas públicas da Chavasqueira, un rotundo éxito (Redacción, 2019).

O uso das augas mananciais en Ourense xa era habitual a través do denominado “termalismo orixinal ou primitivo”, consistente en construír de maneira rudimentaria, con pedras e barro, “pozas” ou bañeiras no leito dos acuíferos (Casado-Neira et al., 2019).

A excelente aceptación das instalacións da Chavasqueira deu paso a un novo proxecto de área termal pública de maiores dimensións en Outariz, onde se inauguraron en abril de 2006 catro piscinas e unha zona axardinada (La Voz, 2006). En setembro do mesmo ano inauguráronse as termas do Muíño da Veiga, que inicialmente contaban tamén cunha piscina de barro, e anunciouse a ampliación da área termal de Outariz (La Voz, 2006). En agosto de 2008 produciuse un novo fito no termalismo ourensán: a inauguración da estación termal de Outariz: “dezasete piscinas interiores e exteriores de auga termal; fervenzas, sauna; cafeterías e restaurante; tratamentos de fisioterapia e beleza; sinuosos balcóns de madeiras exótica e lousa” (M. J. A., 2008). Por último, en 2010 abriuse ao público a piscina termal das Burgas.

O conxunto destas infraestruturas converteu a tradición das rudimentarias pozas “nun recurso destinado a un público máis amplo cun carácter de tipo lúdico-recreativo” (Casado-Neira et al., 2019). Ademais, xerouse “a posibilidade de situar estes concellos como zonas turísticas más alá da oferta dos balnearios e dos spas privados” (Casado-Neira et al., 2019). O resultado foi a atracción de novos perfís usuarios: “familias con rapazada, visitantes concretos, autocaravanistas e xente máis nova, nun modelo a medio camiño ente a área recreativa e o servizo termal” (Casado-Neira et al., 2019).

As estacións termais da Chavasqueira e de Outariz están inspiradas no modelo xaponés de balneario ao aire libre con piscinas naturais ao descuberto. No complexo de Outariz hai tamén un conxunto de piscinas a cuberto e espazos de inspiración celta.

Na actualidade, a estación termal da Chavasqueira permanece pechada ao quedar as instalacións inutilizables tras seren incendiadas en abril de 2019. A estación termal de Outariz e todas as termas públicas da cidade estiveron pechadas durante dous anos mor da pandemia de Covid-19, mais reabrirón escalonadamente partir de febreiro de 2022 (Tesouro, 2022) a excepción da piscina termal das Burgas que, de acordo co Concello, estase reformando e adaptando á nova lei termal (Ascón, 2022). Apuntar tamén que o uso das áreas termais públicas está condicionado a que non estean anegadas polas crecidas do río Miño, ao localizárense en zona inundable (M. J. A., 2023).

Na actualidade, na web “Turismo de Ourense” hai unha páxina para consultar as termas e estacións termais abertas ao baño, pero que non sempre se actualiza cando as instalacións da ribeira do Miño quedan fóra de servizo polas crecidas do río.

Con respecto ao desempeño das estación termais, un estudo de 2004 (Alén González e Rodríguez Comesaña, 2004) asegura que “na media os establecementos termais simplemente están a alcanzar as expectativas dos clientes”, aínda que se separamos clientes de tarifa e de termalismo social, nestes últimos a calidade de servizo percibida é maior.

3.4. Análise do mercado

3.4.1. O turismo no concello de Ourense

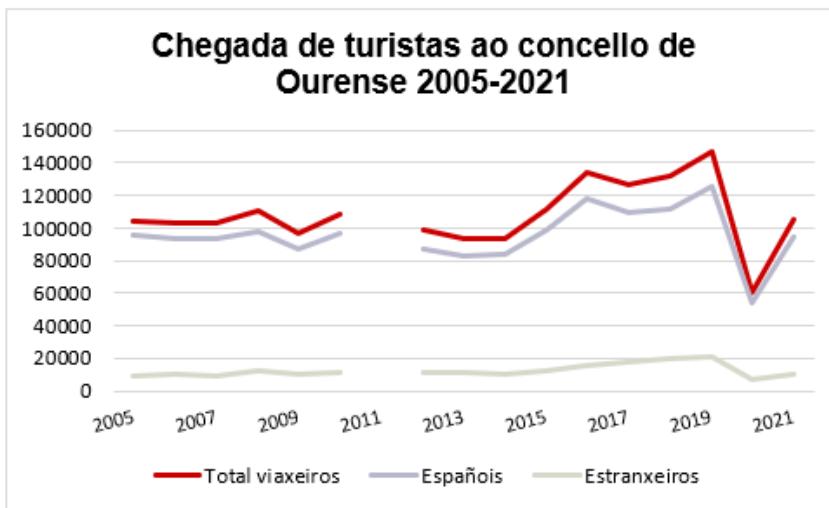
O turismo non entende, na maioría das ocasións, de límites territoriais, polo que a chegada de turistas á cidade de Ourense, a duración da súa estancia e a rendibilidade xerada non depende só dos atractivos desta, senón de toda a provincia como destino ou mesmo da totalidade da comunidade galega. Desta forma, destacamos como motores turísticos da provincia ourensá a Ribeira Sacra, as zonas montañosas de Pena Trevinca e parques naturais de Xurés-Gerés e O Invernadoiro, O Carballiño, Ribadavia e a propia cidade de Ourense, entre os principais motivadores de correntes turísticas.

A proposta de declaración da Ribeira Sacra como patrimonio da humanidade da UNESCO na categoría de paisaxe cultural en 2021 – co xigantesco esforzo de promoción que supuxo – e a resultante declaración como Reserva da Biosfera, contribuíron a colocar a Ourense no punto de mira do turismo. Non obstante, o feito que se espera suporá un antes e un despois é a chegada do AVE que, alén de atraer máis turistas culturais, será un aliciente para incentivar o turismo MICE e de eventos.

En relación ás cifras, a chegada de turistas á cidade atopábase estancada arredor dos 100.000 entre 2005 e 2015. A partir deste ano, as chegadas aumentan considerablemente, alcanzando o máximo ata a actualidade en 2019, en que se superaron os 140.000. Se comparamos concello e provincia (Anexos, Gráfico 10), na segunda obsérvase unha evolución más lenta e progresiva. O máximo de chegadas na provincia alcanzouse tamén en 2019, con 359.906 visitantes.

Ámbolos dous gráficos mostran a crise da Covid-19 en 2020 e 2021, mais a recuperación das cifras pre-pandemia considérase que está ao caer: segundo Cruz e Teja (2023) “o pasado ano 2022, a cidade de Ourense atraeu a máis visitantes que en calquera dos últimos dez anos”, mentres que Tesouro (2023) é máis cauteloso, “o turismo recupérase en 2022 en Ourense cun 21% máis de viaxeiros. A estabilización da Covid revitaliza o sector, que aínda está a un 6% dos datos do ano 2019”.

Gráfico 3. Evolución da chegada de turistas españoles e estranxeiros ao concello de Ourense entre 2005 e 2021.

Para o ano 2011 non hai datos dispoñibles. Fonte: elaboración propia a partir do INE.

Con todo, no eido do turismo sostible, o éxito dun territorio como destino non se mide só en base ao número de chegadas. É máis, a masificación é un fenómeno a evitar. A día de hoxe, considérase máis indicativo do desempeño dun destino a estancia media do turista. No caso de Ourense, as cifras son 1,66 noites por turista na cidade e 1,83 na provincia, non tendo mellorado ningunha das dúas nos últimos anos. A estadía inferior a dous días é indicadora de ser Ourense un destino de turismo de día – quizais de paso cara a costa – ou de fin de semana. Un dos retos para o futuro é, daquela, ofrecer atractivos suficientes para reter os turistas por máis tempo.

Analizando as chegadas mensuais, percíbese certa estacionalidade. “A maioría de visitantes chegan no verán, pero a curva de visitantes comeza a crecer xa desde abril. No mes de decembro aparece unha repunta de visitas, áinda que non tanto en pernoitas, si en viaxeiros” (Cruz e Teja, 2023).

3.4.1.1. O perfil do turista

O 85% dos turistas que chegaron a Ourense en 2019 eran españois, cifra que non se ve demasiado alterada co tempo. De feito, Cruz e Teja (2023) predín que a porcentaxe nacional aumentará coa chegada do AVE.

De entre os turistas españois, a oficina de turismo municipal asegura que predominan as familias con nenos e, en segundo lugar, os peregrinos. Nóvoa (2022) engade un perfil máis: “familias cunha media de idade entre 40 e 50 anos que buscan un lugar cómodo e que lles permita desprazarse a outras zonas da provincia e de Galicia”. Os estranxeiros chegan maioritariamente motivados polo Camiño de Santiago Vía da Prata, de acordo coa oficina de turismo.

En relación á demanda que consume turismo termal, só temos datos a nivel galego. Os rexistros aclaran que case o 50% é intrarrexional, isto é, galega. Das demais Comunidades Autónomas, destácanse pola súa importancia os turistas termais de Madrid e Castela-León, respondendo presuntamente á proximidade xeográfica e á boa accesibilidade territorial de Galicia desde estes territorios. No caso de Madrid inflúen tamén o nivel de renda e o importante continxente poboacional (Díaz Fernández, 2022).

3.4.1.2. Expectativas e satisfacción dos turistas

Un estudo de Alén González et al. (2012) revelaba a imaxe que o público tiña do destino Ourense en 2011. Antes da visita, a imaxe era “aceptable”, ao ser vista como “unha cidade cunha gastronomía local atractiva, unhas formas de vida e tradicións atraentes e con lugares de interese histórico e cultural”. Porén, a afabilidade dos residentes locais sobresaía como elemento de maior consenso na imaxe previa á viaxe (Alén González et al., 2012).

Segundo o mesmo estudo, o viaxeiro escolle Ourense ben en busca de relaxación, evasión, esquecer a rutina e descansar, ben á procura de coñecemento e diversión (Alén González et al., 2012).

Tras a viaxe, os turistas destacan da cidade a gastronomía local, os lugares de interese histórico-cultural, os arredores e as “formas de vida” e tradicións senlleiras. Pola contra, os comentarios negativos xiraban maioritariamente arredor das “mellorables infraestruturas xerais”, referíndose en primeiro lugar ao transporte e, en segundo, ao aloxamento. Menciónase de igual xeito unha escaseza e variedade de “actividades programadas e actividades culturais” (Alén González et al., 2012). Tampouco se considera que Ourense sexa un destino apropiado para organización de reunións, congresos ou centros de negocios (Alén González et al., 2012).

3.5. Análise DAFO

A análise do concello de Ourense desvelou tanto as vantaxes competitivas ou puntos fortes como as limitacións como destino turístico. Ademais, a natureza cambiante do sector turístico expón continuamente o destino a novos retos. Estes, pola súa banda, xeran oportunidades. Así o demostrou o paro do turismo ante as restricións á mobilidade para frear a Covid-19, que permitiu ao sector reflexionar sobre que modelo de turismo quería para o futuro.

Neste apartado recompilamos as vantaxes e desvantaxes que afronta o concello de Ourense como destino termal na actualidade. Servímonos para isto dunha análise DAFO que, de forma moi visual, clasifica as particularidades internas en fortalezas -as positivas- e debilidades -as negativas-, e a contorna externa en oportunidades e ameazas.

Táboa 2. Análise DAFO do concello de Ourense como destino turístico termal.

Situación do turismo termal no concello de Ourense, 2023

ANÁLISE INTERNA		ANÁLISE EXTERNA	
DEBILIDADES		AMEAZAS	
1	Ausencia de balnearios no concello	1	Competencia con destinos termais más consolidados e con maior oferta complementaria (Cataluña)
2	Estación termal da Chavasqueira pechada sen data de previsión de reapertura	2	Competencia ca oferta termal das más atractivas provincias costeiras galegas
3	Ausencia de aloxamento de cinco estrelas no concello	3	Condicións meteorolóxicas extremas cada vez más habituais froito do cambio climático
4	Curta estadía media dos turistas	4	Diminución progresiva da auga disponible
5	Mellorable especialización da oferta termal	5	Previsión dunha crise económica global
6	Escasa oferta de actividades culturais complementarias	6	Imaxe exterior de España de destino de sol e praia
7	Ausencia dunha marca turística consolidada que distinga a Ourense doutras cidades de interior fóra de Galicia	7	Desconfianza nos beneficios terapéuticos das augas por unha parte do sector sanitario
8	Inexistencia de infraestrutura de referencia que identifique o concello como "capital termal"	8	Possibilidade de quedar o termalismo eclipsado polo Camiño de Santiago na promoción turística galegos
9	Transporte público deficitario entre a cidade e os concellos rurais da provincia	7	Incremento dos prezos da enerxía
10	Situación periférica con respecto á Península		
11	Destino de paso caras as provincias litorais galegas		
12	Dependencia da financiación pública para as iniciativas en turismo		
13	Frecuente asolagamento das termas cas crecidas do Miño		
14	Arquitecturas no casco histórico en estado de abandono		
15	Envellecemento poboacional e migración dos mozos/as		
16	Tecido produtivo débil: predominio das pequenas empresas		
17	Ingresos por habitación nos hoteis dos máis baixos de España		
18	Dependencia das enerxías non renovables		
FORTALEZAS		OPORTUNIDADES	
1	Abundancia, diversidade e calidad de recursos termais	1	Imaxe de Galicia vinculada á calidad e á sustentabilidade
2	Existencia de regulación específica sobre termalismo	2	Expectativas de incremento da chegada de turistas a Galicia
3	Existencia de plans de termalismo e desenvolvemento turístico	3	Interese crecente da poboación europea polo turismo de saúde
4	Ampla oferta de aloxamento de gama media-alta	4	Crecimiento de la demanda turística de interior
5	Localización estratégica: porta de entrada a Galicia e paso entre o sudeste e o noreste da comunidade	5	AVE Madrid-Ourense: mellora das comunicacions, expectativa de incremento da chegada de turistas, especialmente de fin de semana
6	Galicia é a CCAA con máis establecimentos termais e máis certificacións de calidad nos mesmos	6	Proxecto para a construción dun balneario no centro da cidade
7	Riqueza do patrimonio natural e cultural da provincia e de Galicia como recursos complementarios ao termal	7	Aumento progresivo do perfil do turista termal (maiores de 50 anos, ingresos medios-altos/altos)
8	Promoción coordinada coa provincia e a Axencia de Turismo de Galicia	8	Éxito dos produtos termais nos programas de turismo de retirement
9	Identificación do termalismo como parte da identidade ourensá por parte dos residentes	9	Proximidade á Ribeira Sacra, destino en boga
10	Destino non masificado	10	Nicho de mercado senior na propia poboación local
11	Capacidade desestacionalizadora do turismo	11	A poboación ourensá emigrada como cliente potencial e como prescriptor de Ourense nos seus países de residencia
12	A cidade como punto base para <i>day-trips</i> a vilas e aldeas da provincia	12	Posibilidade de ser combinado co turismo activo, cultural ou deportivo
13	Pertenza á European Historic Thermal Towns Association (EHTTA)	13	Posibilidade de desenvolvemento de actividades de turismo náutico no Miño
14	Oferta formativa en turismo (Universidade de Vigo, campus de Ourense e Escuela Hostelería y Turismo Ourense) que contribúe á profesionalización e á investigación	14	Apoio das institucións estatais e da UE: financiación para o desenvolvemento do turismo termal
15	Non dependencia da climatoloxía	15	Tendencia entre a poboación activa á fragmentación das vacacións
16	Prezos competitivos	16	Posibilidade de chegar a moitos mercados cun baixo presupuesto a través das RRSS e as TICs
		17	Posibilidade de xerar enerxía xeotérmica (renovable) a partir dos recursos termais

Fonte: elaboración propia a partir de Turismo de Ourense, Turismo de Galicia, Plan de Turismo Termal, Extremadura 2030 e INE, 2023.

Unha vez definidas as fortalezas, debilidades, oportunidades e ameazas que enfrenta o destino, débense establecer medidas a implementar para corrixir as debilidades, enfrentar as ameazas, manter as fortalezas e aproveitar as oportunidades. As suxestións propostas nas sucesivas seccións deste traballo terán este propósito.

4. Lexislación, políticas e iniciativas de aproveitamento vixentes

A lexislación estatal vixente en termos de turismo e hostalería (artigo 148.18 da Constitución) establece que as competencias turísticas sexan asumidas en gran parte polas Comunidades Autónomas, que teñen así mesmo a potestade de descentralizar parte das súas competencias ás Deputacións provinciais e Concellos (Melgosa Arcos, 2000).

En canto ás augas minerais e termais, “atendendo á Constitución e aos Estatutos de Autonomía, a competencia sobre a materia é de cada CCAA sen prexuízo das competencias estatais de carácter básico” (Melgosa Arcos, 2000).

En Galicia, o aproveitamento dos mananciais con propiedades mineromedicinais está regulado pola lexislación. O Decreto 402/1996, do 31 de outubro, aproba o Regulamento de aproveitamento de augas mineromedicinais e dos establecementos balnearios da Comunidade Autónoma de Galicia e a Lei 5/1995 fixa a regulación das augas termais, de manancial e dos establecementos balnearios da Comunidade. Esta última é modificada pola Lei 8/2019, de 23 de decembro, de regulación do aproveitamento lúdico das augas termais de Galicia (Ley 8/2019). A nova lei establece unha clara distinción entre as augas termais destinadas a fins terapéuticos e preventivos – é dicir, balnearios – e as destinadas a fins lúdicos e que ofrecen efectos beneficiosos para a saúde, das que se poderá gozar en espazos termais e piscinas termais de uso lúdico (Xunta de Galicia, 2019), (Martínez Roget et al., 2018).

En Galicia tamén está regulada legalmente a exclusividade das denominacións “balneario”, “estación termal” e “terma”, neste caso pola Lei 7/2011, do 27 de outubro, do turismo de Galicia. A lei dispón que:

unicamente as empresas e establecementos que, estando autorizados como establecementos sanitarios, cumplisen as condicións legalmente esixidas para exercer o dereito de aproveitamento das augas mineromedicinais ou termais de Galicia poderán empregar na súa denominación e oferta de servizos as palabras ‘balneario’, ‘termas’ e os seus derivados. (Ley 7/2011).

Unha vez definido o marco lexislativo, pónse en marcha a xestión do territorio. En turismo, o logro dunha xestión territorial eficaz precisa da coordinación entre as administracións para definir obxectivos e visións parellas e coherentes, así como unha cultura organizativa común e a coordinación entre os axentes implicados (López Palomeque et al., 2018).

4.1. A nivel rexional: Xunta de Galicia e Axencia de Turismo de Galicia

A Xunta de Galicia encárgase de elaborar a estratexia de xestión e promoción do destino Galicia no seu conxunto. A través da Axencia de Turismo de Galicia, crea e xestiona as estratexias de produtos turísticos interprovinciais como o Camiño de Santiago ou percorridos por parques naturais, así como mediante proxectos para a dinamización turística de árees concretas. Algunhas das campañas más recentes foron “Camiña a Galicia”, centrada no Camiño de Santiago, “Galicia volve con sentidiño”, fomentando unha imaxe de destino seguro na era Covid e “Unha viaxe enogastronómico e sostible”, a aposta promocional da Comunidade para a Feira Internacional de Turismo (Fitur) 2023.

Na actualidade, a folla de ruta de toda estratexia turística a desenvolver en Galicia recóllese no *Plan Director 2021-2023*. Baixo o slogan “Galicia destino seguro”, destácanse os atributos de seguridade, calidade, natureza, e hospitalidade encarnados no Camiño de Santiago como embaixador da nosa comunidade, nun contexto marcado pola recuperación do turismo trala Covid (Xunta de Galicia, 2021).

Coa meta de “recuperar a senda do crecemento que o turismo en Galicia marcaba en 2019 antes da irrupción da pandemia” (Xunta de Galicia, 2021.), pon o foco no Xacobeo 2021-2022 e vindeiros Anos Santos 2027 e 2032 como motor da recuperación.

No que respecta ao turismo termal, este constitúe o plan de acción da liña estratéxica “Galicia destino seguro e de saúde” (Xunta de Galicia, 2021). As propostas para este ámbito inclúen o impulso dos plans territoriais de sustentabilidade turística das vilas termais e augas interiores de Galicia, así como do Plan Termal da Provincia de Ourense; a comercialización de paquetes turísticos e iniciativas promocionais como “Un descanso en los Caminos”; e o estudo da “viabilidade para a construción de infraestruturas termais con aloxamento de categoría premium (catro ou cinco estrelas)” (Xunta de Galicia, 2021).

Ademais, a sustentabilidade está moi presente na folla de ruta, pois esta comprométese a ser coherente coa “demanda social dun turismo sustentable e aliñado coa Axenda 2030 das Nacións Unidas” (Xunta de Galicia, 2021). O plan de acción de turismo termal atinxe, de acordo co *Plan Director 2021-2023* os ODS 3) saúde e benestar, 6) augas e saneamento, 8) traballo decente e crecemento económico, 8) industria, innovación e infraestruturas, 11) cidades e comunidades sustentables e 17) alianzas para lograr os obxectivos.

4.1.1. Plan de Turismo Termal para a Provincia de Ourense (2014-2020)

En 2008, a Xunta de Galicia outorgou á cidade de Ourense o título de “Capital Termal”. Desde entón, no sector privado sucedérónse as iniciativas para a posta en valor e dinamización do patrimonio termal da provincia, sobre todo en forma de proxectos de balneario. Desde o sector público, o principal fito foi a aprobación do *Plan de Turismo Termal para a Provincia de Ourense (2014-2020)*, chamado a integrar toda proposta e acción relacionadas co termalismo na provincia.

Froito da colaboración entre a Xunta de Galicia e a Deputación Provincial de Ourense, o feito de ser un plan exclusivo para a provincia de Ourense, debúxaa como protagonista do termalismo galego, incluso fronte á provincia de Pontevedra, que suma máis balnearios. Ademais, demostra o convencemento da Administración autonómica de que este produto turístico pode orixinar un gran impacto positivo na marca turística "Galicia calidade" (Fernández Marcos, 2016).

O *Plan de Turismo Termal para a Provincia de Ourense* inclúese no *Plan Xeral de Turismo 2014-2016*, impulsado polas Consellerías de Industria e Comercio, Sanidade, Medio Ambiente, Territorio e infraestruturas e pola Secretaría de Turismo. A visión do sector empresarial está presente a través dos propios balnearios, a Agrupación Empresarial Innovadora Termal de Galicia (AITEGAL) e o Clúster da Auga Mineral e Termal de Galicia "Terras da auga". Do ámbito académico colaboraron a Cátedra de Hidroloxía Médica da USC e o Campus de Ourense da Uvigo (Fernández Marcos, 2016).

Referido tamén como *Plan Termal de Galicia (2014-2020)* (Turismo de Galicia, s.d.), o documento preséntase como o proxecto de dinamización das infraestruturas termais en toda a provincia de Ourense, resaltando a importancia do patrimonio termal como recurso territorial turístico capaz de captar correntes internacionais de viaxeiros en busca de vacacións de saúde e benestar. Na súa introdución explica que "o turismo termal en Galicia [...] é un dos produtos turísticos con maior grao de especialización e singularidade, con maior capacidade de desestacionalización da demanda, con poder para a captación de máis segmentos de público" (Xunta de Galicia, 2021).

O plan propón como liñas estratéxicas o aproveitamento do recurso termal como vantaxe competitiva a través da mellora das instalacións termais e creación de novas infraestruturas e produtos, á par de combinar o termalismo cunha oferta multiproducto que integre a enogastronomía, o patrimonio cultural e os demais recursos naturais, rematado cunha promoción tanto nacional como internacional eficaz. O obxectivo central marcado para 2020 foi "poñer en valor turístico os recursos naturais e culturais de Ourense, estruturando a oferta, os recursos e os servizos de tal xeito que conduzan á creación do destino Ourense, Provincia Termal" (Xunta de Galicia, s.d.).

En Anexos (Imaxe 8) recóllese a planificación para a acción "Ourense Capital termal", dentro da liña estratéxica "produtos termais".

4.1.2. Plan de Sustentabilidade Turística en Destino "Ourense Termal" (2022-2024)

O vencemento do plan de 2014-2020 implicou a redacción dun novo ao amparo do estatal *Programa de Plans de Sustentabilidade Turística en Destinos*, denominado *Plan de Sustentabilidade Turística en Destino "Ourense Termal" (2022-2024)* e froito dun convenio entre a Secretaría de Estado de Turismo, a Axencia Turismo de Galicia e a Deputación de Ourense.

O novo plan aspira a converter a Ourense na "provincia termal de Europa" (Inorde – Turismo Ourense, 2022). Para lograr este obxectivo, traballarase nunha imaxe de Ourense como destino sostible a través da consolidación dos territorios termais rurais, integrando a vantaxe competitiva que supón a conexión en AVE con Madrid. Máis concretamente, dúas das metas son 1) "harmonizar" os dous modelos termais: o dos balnearios co "modelo singular de termalismo ao aire libre", símbolo do termalismo ourensán e 2) a inauguración dun novo balneario e a mellora das áreas termais públicas (Europa Press Galicia, 2022). Outra das liñas de acción será a integración d'a experiencia termal con outros produtos

turísticos, nominalmente enoturismo, Camiño de Santiago, patrimonio romano, eventos MICE e turismo deportivo (Europa Press Galicia, 2022).

Outros proxectos europeos relacionados co termalismo promovidos pola Xunta de Galicia foron o “Euro-rexión Termal e da auga” – en colaboración coa Deputación de Ourense; aplicable aos municipios ourensáns e portugueses fronteirizos, co fin de convertelos nun único destino termal – e os programas do turismo de saúde contemplados a principios da década de 2010 pola iniciativa Termared para o impulso do sector en todo o Suroeste europeo, a través por exemplo dunha *Carta branca do termalismo* ou a ferramenta “Web Termal 2.0” (Turismo de Galicia, s.d.).

4.1.3. Iniciativas de promoción turística

A Xunta de Galicia promociona o turismo na Comunidade a través de produtos a longo prazo que integran unha grande parte do territorio, como son os trens turísticos; ou ben mediante accións de curta duración para sorprender ao turista que xa se atopa en Galicia e atraer o turismo local.

Os Trens turísticos de Galicia son unha iniciativa para atraer a aqueles turistas que non gozan demasiado de conducir, de forma que, a través de 11 rutas temáticas, poidan coñecer diferentes lugares da comunidade, cun compoñente fundamental de turismo *experiencial* baseado na enoloxía, a gastronomía e a cultura. O transporte é en tren, con algúns tramos en autobús, e os pasaxeiros van acompañados dun guía (Turismo de Galicia, s.d.).

Das 11 rutas totais, 5 teñen como punto de partida ou de visita a Cidade das Burgas, todas elas relacionadas cos viños denominación de orixe, favorecendo que os participantes se aloxen na cidade, e mesmo que turistas que non tiñan pensado visitala lle den unha oportunidade.

Doutra banda, os programas “Un descanso en los Caminos” e “Outono termal” son dúas das actividades de promoción lanzadas desde a Axencia de Turismo de Galicia. O primeiro, deseña produtos que complementan o Camiño con servizos de balneario, mentres que o segundo comercializa a xubilados galegos ou residentes estancias en balnearios das catro provincias baixo prescripción médica (Un descanso en los Caminos, s.d.).

4.2. A nivel provincial: Deputación Provincial de Ourense

As deputacións provinciais non teñen grandes competencias en materia turística; as súas funcións diríxense principalmente á coordinación dos servizos municipais e á asistencia xurídica, administrativa e económica aos municipios (Iberley, 2017).

Con todo, a Deputación de Ourense xoga un papel activo no turismo. Partícipe da planificación rexional, en 2021 actualizou a marca e imaxe turística da provincia o co obxectivo de adaptarse á imaxe actual desenvolvida pola Xunta de Galicia para a comunidade, así como coa esperanza de resultar un destino máis atractivo aos turistas post-COVID, de acordo aos cambios de conduta e mentalidade orixinados pola pandemia (Xunta de Galicia, 2021).

A nova marca turística “Ourense genuina” aséntase en catro piarez que corresponden aos catro principais recursos da provincia: “o patrimonio, as augas termais, a natureza e o viño” (Xunta de Galicia, 2021). Ademais, a nova marca ten en conta os efectos positivos da chegada do tren de alta velocidade á rexión, o “que permitirá á provincia de Ourense

chegar a novos perfís de turistas” (Xunta de Galicia, 2021). Un dos segmentos polos que apostou a Deputación desde a chegada do AVE é o MICE, presentándose en Fitur 2023 co slogan “Ourense provincia MICE, Colle Velocidade” (Redacción, 2023).

En canto ao termalismo, a Deputación oferta cada ano prazas de termalismo social. As actuacións más recentes foron a posta en marcha dun proxecto piloto de *carsharing* nas estacións de tren da Gudiña e Ourense dirixido aos viaxeiros en tren. Ofrécese en alugueiro vehículos “rotulados coa marca turística da provincia e cun código QR que, ao activarse, enlaza a información detallada sobre rutas turísticas en Ourense” (Ascón, 2022). O proxecto ten como contrapartida para a administración a obtención de datos sociodemográficos do usuario e do seu comportamento en destino que facilitará a planificación estratégica e promocional (Ascón, 2022).

En Fitur 2023, a Deputación Provincial de Ourense e Renfe anunciaron que se manterá a tarifa “Ourense termal”, activa desde 2014, para fomentar “o turismo en tren, Ourense e o termalismo”. “Ourense termal” consiste en ofrecer unha tarifa con desconto nos trens Alvia e AVE para aloxarse nos establecementos balnearios da provincia (Redacción, 2023).

4.3. A nivel municipal: Concello de Ourense

En España, as entidades locais ou concellos “teñen competencias para a ordenación urbanística, o transporte, a mobilidade, a creación de equipamentos para o turismo, a ordenación de actividades no seu municipio, o abastecemento e depuración de augas e as licenzas de actividades turísticas, entre outras” (Ministerio de Industria, Comercio e Turismo, 2022).

Para a posta en valor e explotación turística dos recursos turísticos materiais, o concello deseñou unha serie de rutas para visitalos a pé, que poden facerse cun guía oficial de Galicia ou de maneira autónoma, ben cos folletos informativos descargados da web municipal de turismo ou recollidos presencialmente na oficina municipal de información turística. Os tres espazos tradicionais en que se centra a visita á cidade termal, ao redor dos que gravitan a maioría dos visitantes e os mellor promocionados na web son 1) a Ourense monumental (catedral, centro histórico e As Burgas), 2) o paseo do río Miño e as súas pontes e 3) as termas na ribeira do Miño, cuxo itinerario turístico comprende 12 km a percorrer a pé, en bicicleta ou en tren turístico. Esta última ruta aconsella tamén o baño nalgúnha das áreas termais.

Como complemento aos eixos turísticos principais, creouse un itinerario para a visita do patrimonio románico, para aqueles turistas que desexan pasar máis tempo na cidade. De igual modo, axuntando os recursos naturais do municipio, Turismo de Ourense creou na súa web un apartado de turismo activo.

Doutra banda, para adaptar o turismo cultural ao perfil maioritario do turista (familias con nenos) creouse o percorrido turístico “Ourense con Martiño”. A iniciativa consiste nun ficheiro pdf imprimible que, ademais da información sobre os monumentos e recursos naturais explicada nunha linguaxe comprensible polos más pequenos, proponles confrontar o percorrido que van realizar como un xogo. Desta forma, conséguese involucrar aos nenos na visita dunha cidade monumental: os nenos buscan os monumentos, os pais dan a información sobre o patrimonio.

Ourense con Martiño é, segundo o presenta Turismo de Ourense (s.d.), “Un divertido xogo de pistas e observación polo Centro histórico e un paseo pola Ruta Termal do Miño cheo de segredos para descubrir cos 5 sentidos son as dúas propostas coas que Ourense

achégase aos visitantes más pequenos da casa". Actualmente, Ourense con Martiño conta con dous percorridos, o do centro histórico, e o do río Miño e as Termas. Este último introduce un novo personaxe, Calpurnia, e realiza tamén seguindo un mapa descargable, que neste caso non é un xogo, pero si explica os monumentos da zona fluvial adaptado a nenos.

Un caso aparte é o do patrimonio inmaterial ourensán. A expresión "patrimonio inmaterial" "refírese ás prácticas, expresións, saberes ou técnicas transmitidos polas comunidades de xeración en xeración. Ourense, entendida neste sentido como provincia, dada a non rexencia por límites territoriais das tradicións, é rica en moitas variantes do patrimonio inmaterial. Ourense destaca por dúas Festas de Interese Turístico de Galicia: os Maios e o Magosto Capaces de motivar desprazamentos turísticos rexionais (Axencia de Turismo de Galicia, s.d.). Na gastronomía, o produto estrela da provincia é o polbo á feira que, ademais de estar presente nas festas, a cidade termal celebra cada mes a feira do polbo e a carne ao caldeiro. Así mesmo, o patrimonio gastronómico consúmase no anual Xantar, Salón Galego de Gastronomía e Turismo. Este evento é a única Feira Internacional de Turismo Gastronómico acreditada na Península Ibérica.

Con todo, de entre os recursos turísticos inmateriais de Ourense, sen dúbida, destaca o Camiño de Santiago Vía da Prata, xestionado e maiormente promocionado pola Xunta de Galicia. Atrae por si só correntes turísticas internacionais, ao ser declarado pola UNESCO patrimonio da humanidade e ter investido longamente na súa promoción.

Con respecto ao turismo de eventos, unha das tipoloxías que tanto Concello como Deputación tentan potenciar, o municipio celebra anualmente eventos capaces de xerar movementos turísticos de xerarquía nacional. Os principais son o Ourense Film Festival (OUFF), o Festival Internacional de Teatro de Ourense (FITO), o Ciclo Enclave de Cámara, o Festival Jazz de Primavera, o Festival Pórtico do Paraíso e o Salón do Deporte e do Turismo Activo (Sportur Galicia).

Por último, un posible produto turístico ofrecido pola cidade é o Real Montealegre Club de Golf.

4.3.1. Iniciativas de promoción turística

No Concello de Ourense hai tres áreas termais públicas – catro coa piscina termal das Burgas. O seu mantemento e reparación cando son asolagadas polo Miño, do mesmo xeito que o do paseo do río, corren a cargo da administración municipal. Dentro das tarefas de promoción, as zonas termais ofréncense como escenario de gravación. Os éxitos más destacables foron aparecer en *Hospital Central* en 2007, serie de emisión nacional; na autonómica *Padre Casares* en 2010 (Araújo Vila et al., 2014), e ser protagonista dun capítulo de *España directo*.

Outra estratexia para a promoción do potencial termal ourensá é a celebración anual de Termatalia, a Feira Internacional de Turismo Termal, Saúde e Benestar que reúne a expertos en hidroterapia e termalismo de todo o mundo e que foi o punto de partida de diversas empresas vinculadas os recursos hídricos mineromedicionais (Araujo et al., 2012). Celebrada por primeira vez en 1997, Termatalia é mundialmente recoñecida como marca de prestixio para os profesionais do sector, e un actor de referencia na promoción de Ourense e Galicia como destinos termais (Xunta de Galicia, s.d.).

Por outro lado, Ourense é un dos itinerarios imprescindibles da *Ruta Europea das Cidades Termais Históricas* (*European Route of Historic Thermal Towns*), xunto a outros 30 destinos certificados polo Consello de Europa (Crecente Maseda et al., 2018). A súa creación foi iniciativa da EHTTA, a Asociación Europea de Cidades Termais Históricas

(*European Historic Thermal Towns Association*). A EHTTA é “unha asociación internacional sen fins de lucro que representa a cidades termais históricas de toda Europa e se enfoca en fomentar, protexer e mellorar o patrimonio termal” (Crecente Maseda et al., 2018). Na súa fundación, en 1999 en Mondariz-Balneario, a cidade de Ourense participou en calidade de membro fundador. A día de hoxe, a EHTTA reúne 51 enclaves termais de 19 países unidos por seren territorios “onde a auga está fortemente representada como axente xerador de urbanismo, sociedade, e, en consecuencia, patrimonio” (Crecente Maseda et al., 2018).

4.3.2. Un balneario para a “Capital Termal”

O primeiro espazo con piscinas termais abertas ao público na cidade das Burgas foi a hoxe ruinosa Casa de Baños de Outeiro. Localizada na Rúa Baixada do Outeiro, 6, moi próxima á actual zona das Burgas, consta de tres edificacións que suman 1800 m² (Outeiriño, 2013). Con bañeras escavadas na roca e outras de mármore, as piscinas enchíanse desde o século XIX coa auga de tres mananciais propios a unha temperatura de 45 graos. O servizo incluía o acceso a once bañeras e cinco lavadoiros de auga quente. En 2012 os seus propietarios pecharon os baños por “problemas burocráticos co concello”, que trata de expropriar a propiedade (Outeiriño, 2013). A día de hoxe, a casa, que conserva as bañeras, é de titularidade municipal, pero atópase en estado de abandono e *okupada* (Redacción, 2021).

Ademais da de Outeiro, había outras casas de baño na cidade: destacaron pola súa popularidade a Casa de Baños das Burgas e “a Moderna”. O solar que ocupaba a primeira foi expropriado polo Concello en 2021, tras anos de desacordos no xulgado co seu antigo propietario, a promotora Xardín das Burgas, que derrubara o edificio da casa de baños para construír no seu lugar un macrohotel-balneario de 19.000m², pero que nunca chegou a levantarse (Redacción, 2000).

Os plans do concello para o “solar Xardín dáa Burgas” aínda se descoñecen. Prevese que se aclaren no *Plan Especial das Burgas e do conxunto de interese histórico da cidade* (PEPOU). De momento, a administración adiantou que “a intención é crear unha gran zona verde” (Ogando, 2021, como se citou en La Voz de Galicia, 2021).

A posibilidade de dotar dun hotel-balneario á área das Burgas segue presente. En 2019, un estudo de Geocisa encargado pola Xunta de Galicia “detectou “sete saídas de auga termal, só no entorno das Burgas, que son capaces de xerar 7,4 litros de auga mineromedicinal por segundo, o que sería suficiente para alimentar un hotel balneario na zona, con máis de 1.000 tratamentos termais ao día” (Redacción, 2019).

Con todo, a idea de construír un balneario na cidade é moi anterior á certeza de que o manancial é suficientemente caudaloso. Tras o abandono da iniciativa de Xardín dás Burgas, en 2007 o Concello de Ourense presentou para o mesmo solar o proxecto “Auria Auga”, un complexo terapéutico de tres plantas – 8.000m² – sen aloxamento. Os bañistas aloxaríanse en dous hoteis de nova planta: un de 80 habitacións e instalacións termais no edificio que albergaba os Baños de Outeiro e outro, hotel *boutique*, no antigo Cárcere (Ourense dixital, 2007). “A intención do Concello é que ambas as zonas, moi próximas fisicamente, acaban concibidas como áreas complementarias” (Méndez, 2007). Con todo, e a pesar de que o Auria Auga incluíuse como acción a desenvolver no *Plan Termal para a Provincia de Ourense*, nunca chegou a pórse en marcha (Xunta de Galicia, s.d.).

Na actualidade, hai un novo anteproxecto de hotel-balneario sobre a mesa, neste caso proposta da Deputación Provincial de Ourense. O “Gran Hotel Balneario Auria”, como foi presentado por vez primeira na 27ª edición de Termatalia (2022), será de cinco estrelas,

situarse na actual sede da Deputación, ocupará máis de 8.500m², contará con entre 52 e 62 habitacións e é probable que estea dotado dunha sala de catas (Redacción, 2022).

De acordo cos seus impulsores, será un hotel “de referencia internacional” (Baltar, 2022, como se citou en La Voz de Galicia, 2022) que “colocará a Ourense á altura doutras cidades termais europeas de renome” (Cid, 2022).

5. Análise da sustentabilidade ambiental do concello de Ourense

Extrapolando a definición de desenvolvemento sostenible do *Informe Brundtland*, unha cidade sostenible sería aquela que conforma “un sistema de coherencia e equilibrio harmónico entre distintos elementos que coexisten nun mesmo espazo de interrelacións (sociedade, medio ambiente, saúde, educación, formación, etc.)” (Cerdán et al., 2018). As cidades actuais enfróntanse a unha serie de retos no eido da sustentabilidade ambiental, destacando pola súa envergadura “o consumo intensivo de auga, a conxestión espacial, a saturación de redes de transporte, a contaminación da auga e aire, a xestión de residuos, o acceso universal á vivenda e a desigualdade e vulnerabilidade social” (Cerdán et al., 2018). O turismo, pola súa parte, é unha actividade que fai un uso intensivo do territorio, agrandando os retos da sustentabilidade a causa dos seus impactos negativos.

Adaptarse aos parámetros de sustentabilidade require dunha planificación e xestión minuciosas por parte da Administración, así como da colaboración cas entidades territoriais periféricas, xa que as cidades illadas son incapaces de producir os recursos primarios que consumen (Cerdán et al., 2018).

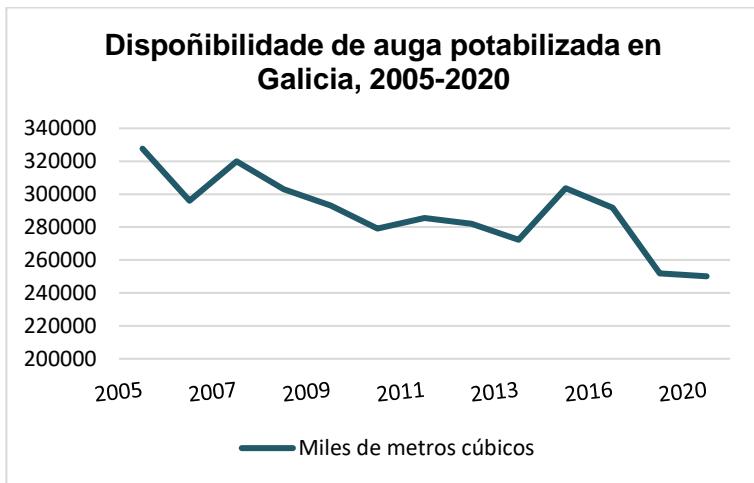
5.1. Información dispoñible sobre sustentabilidade ambiental

Os datos e información de libre acceso recabados sobre o desempeño ambiental da cidade de Ourense foron nulos. Existen estudos para as áreas naturais protexidas da provincia e para municipios concretos do rural, mais tampouco se encontrou información sobre o conxunto da provincia. A nivel de Galicia, o Instituto Nacional de Estatística publica anualmente datos sobre medio ambiente que permiten estudar a evolución do consumo de auga e a producción de residuos e gases de efecto invernadoiro. A bibliografía encontrada trata a normativa ambiental galega, fai unha proposta de indicadores e estuda o desempeño nesta materia a nivel dalgúns concellos.

Desta forma, o desempeño actual da cidade de Ourense en sustentabilidade ambiental permanece na sombra. En tanto a Galicia, contamos con datos sobre o consumo e custo

da auga potable, a emisión de gases de efecto invernadoiro e a xeración e recuperación de residuos.

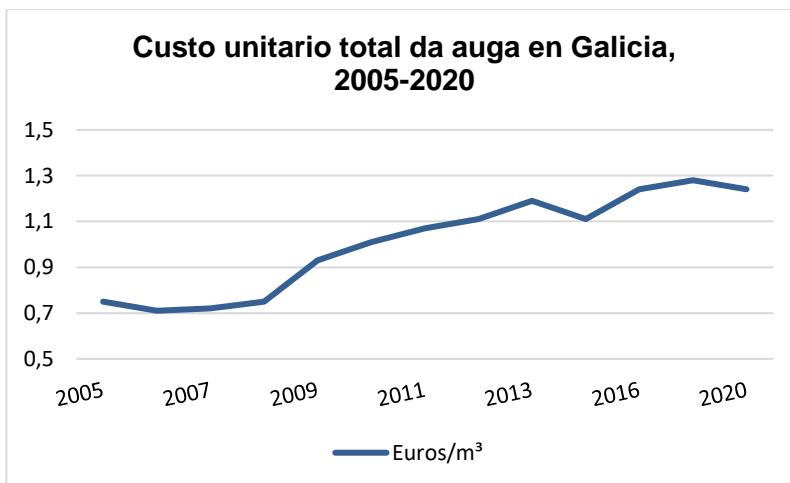
Gráfico 4. Evolución da dispoñibilidade de auga potabilizada en Galicia no período 2005-2020.

Fonte: elaboración propia a partir do IGE.

A dispoñibilidade de auga potable segue unha tendencia xeral á baixa desde que comezan os rexistros en 2005, a pesar da presenza de anos que rompen a tendencia. O gasto turístico de auga, pola súa parte, aumenta proporcionalmente ao incremento no número de visitantes.

Gráfico 5. Evolución do custo unitario total da auga en Galicia no período 2005-2020.

Fonte: elaboración propia a partir do IGE.

A tendencia do custo da auga aumenta anualmente. Este dato, xunto á decrecente dispoñibilidade de auga e as predicións de intensas secas cada verán – que xa comezamos a experimentar – supoñen unha chamada de atención para os planificadores turísticos: é esencial coñecer a dispoñibilidade de auga dun territorio para determinar a súa capacidade de carga.

Convén ter en conta tamén a pegada hídrica, isto é, o “volume total de auga doce utilizado para producir os bens e servizos que consumimos” (Iagua, 2016). Non temos información neste aspecto sobre Galicia. Agora ben, de acordo cos datos do *Proceedings of the National Academy of Sciences* (Hoekstra, e Mekonnen, 2012), España foi entre 1996 e 2005 o 13º país do mundo con maior pegada hídrica per cápita e o 18º en consumo total de auga, polo que podemos inferir que o desempeño galego será de igual forma mellorable.

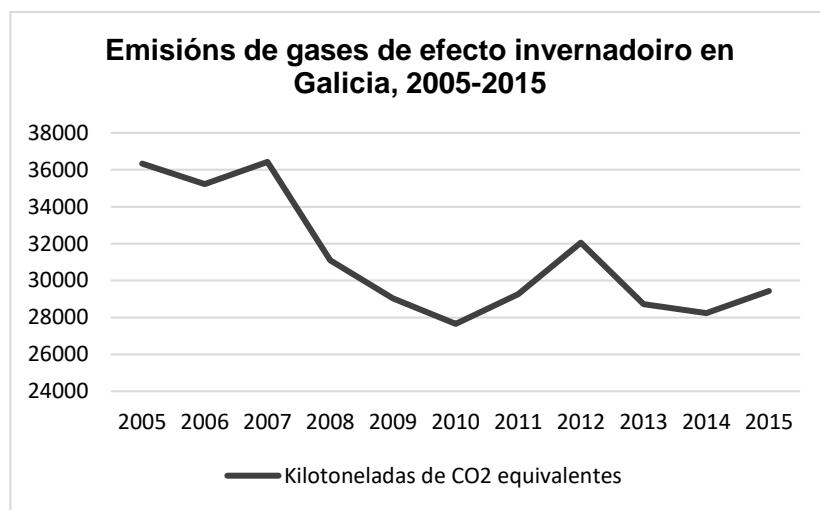
No relativo ao transporte, o turismo é un sector intensivo en transporte, e o transporte é una actividade intensiva en emisións de gases de efecto invernadoiro. Segundo un estudo de *Nature Climate Change* de 2018, a responsabilidade do turismo nas emisións á atmosfera é do 8% do total, catro veces máis do que se tiña estimado ata esa data, e igualando a emisión do sector gandeiro (Criado, 2018).

Do total das emisións que xera o turismo, o transporte representa o 75%, sendo case a metade froito dos desprazamentos en avión. Pese a que o transporte aéreo avanza en eficiencia, a redución das emisións vese compensada pola incesantemente crecente demanda (Nadal, 2022).

No que respecta a Galicia, os datos que publica o INE sobre emisión de gases de gases de efecto invernadoiro entenden como tal o dióxido de carbono (CO_2), metano (CH_4), óxido nitroso (N_2O) e os gases fluorados [hidrofluorocarburos (HFC), perfluorocarburos (PFC) e hexafluoruro de xofre (SF_6)].

Tal como se reflicte no gráfico a continuación, a tendencia galega en emisións totais de gases de efecto invernadoiro é á baixa. A pesar dunha repunta entre 2011 e 2012, no período 2005-2015 as emisións totais reducíronse nun 19%.

De acordo con Europa Press (2022), dende 1990 ata a actualidade (2022), Galicia conseguiu reducir a súa emisión de gases de efecto invernadoiro nun 35,9%, mentres que a media española limitouse a un 5,3%. O compromiso actual asumido pola Xunta de Galicia é elevar a cifra da redución de emisións ao 57% para 2030 (La Opinión A Coruña, 2022). Gráfico 6. Evolución da emisión de gases de efecto invernadoiro en Galicia no período 2005-2015.

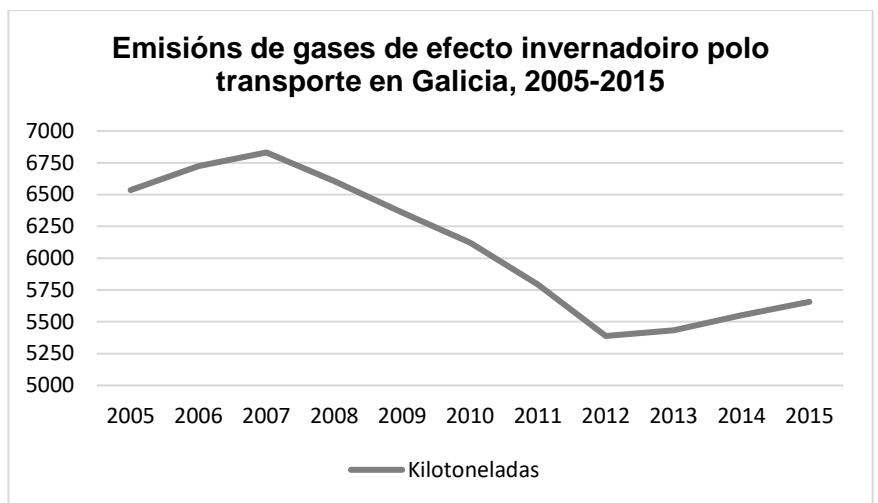
Fonte: elaboración propia a partir do IGE.

A pesar de non haber datos desagregados para as emisións do sector turístico galego, pódese inferir a súa evolución a partir dos datos do INE para as emisións de gases de efecto invernadoiro do transporte.

Neste caso, as emisións despomáronse chegando o ano 2007, acadando o seu mínimo en 2012 e recuperando posteriormente unha suave tendencia á alza. As emisións reducíronse un 13% entre 2005 e 2015.

Así e todo, a prensa avisa de que, comparando os datos actuais cos de 1990, “o transporte lanza un 30% máis de gases de efecto invernadoiro en Galicia”, sendo a “antigüidade do parque móbil” o motivo principal das altas taxas de emisións (Pérez, 2022).

Gráfico 7. Evolución da emisión de gases de efecto invernadoiro polo transporte en Galicia no período 2005-2015.

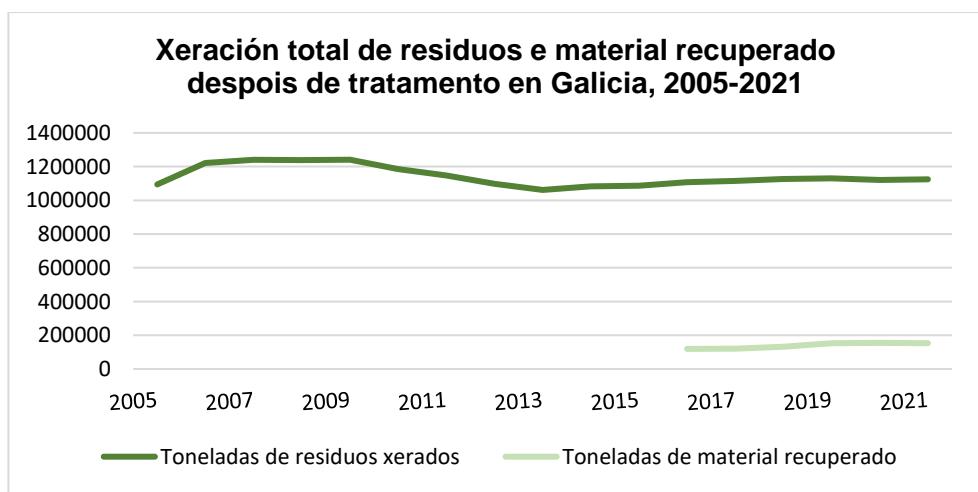

Fonte: elaboración propia a partir do IGE.

No que concirne á producción e tratamento dos residuos, a evolución en España é, en xeral, positiva (Artaraz Miñón et al., 2012). O vertido ilegal diminuí considerablemente, o vertido foi regulado con normas más restritivas e a infraestrutura de recollida e reciclaxe mellorouse. Con todo, continúa a ser un problema a elevada porcentaxe de residuos que termina en vertedoiros – España é o país da Unión Europea que máis residuos deposita nos vertedoiros (Retema, 2020), máis do 48% dos residuos xerados (González, 2021) –, así como a taxa de xeración de residuos, que crece de xeito continuado (Artaraz Miñón et al., 2012).

Os datos cos que contamos para Galicia mostrán un marcado estancamiento na xeración de residuos – entre 2005 e 2021 a xeración de residuos aumentou un 3% – mais un salientable aumento da recuperación de materiais nas plantas de tratamiento – que aumentou un 28% entre 2016 e 2021. En 2020, Galicia foi a Comunidade Autónoma que máis residuos urbanos recolleu por habitante (Vilar, 2022), dos que un terzo termina en vertedoiros (Pérez, 2022). Con respecto a Ourense, *La Región* (2023) informa que “Ourense é a provincia galega que máis reduciu os seus residuos convencionais durante o ano 2022”, segundo un informe da Xunta de Galicia.

Gráfico 8. Evolución da xeración total de residuos e do material recuperado despois de tratamiento en plantas de residuos en Galicia, no período 2005-2021.

Fonte: elaboración propia a partir do IGE.

As claves para unha xestión dos residuos máis sustentables está, conforme Artaraz Miñón et al. (2012), “en producir menos residuos e xestionar mellor aqueles residuos que se producen”.

5.2. Proposta de indicadores para a medición da sustentabilidade ambiental

A medición do grao de sustentabilidade dun destino é posible grazas a indicadores que miden diferentes parámetros de cada unha das vertentes da sustentabilidade. Existen múltiples conxuntos de indicadores, con multiplicidade de propostas e parámetros a medir, nacidos cada un deles para satisfacer as necesidades de seguimento e avaliación dun instante, destino ou característica concreta.

Para a elección dun indicador idóneo, a OMT (2005) propón seguir os criterios de 1) “pertinencia respecto dos principais problemas dun destino e a viabilidade da súa xeración e utilización”, 2) “credibilidade e claridade científicas, ademais da capacidade para ser utilizados como referencias en comparacións temporais e con outros destinos” e 3) abordaxe eficaz dos “problemas clave asociados á planificación e xestión dun destino”. Ademais, debe tratarse dun procedemento dinámico, que aspire a unha continua mellora das fontes e do procesamento da información que permitan desenvolver indicadores más precisos (OMT, 2005).

Pola súa parte, Ivars Baidal (2001) distingue criterios primarios (ou imprescindibles) e secundarios para a elección de indicadores de sustentabilidade. Os imprescindibles serían, conforme ao autor, “clasificación, frecuencia de uso, cobertura dos principais temas en sustentabilidade turística e *mensurabilidade no tempo*” e os secundarios “dispoñibilidade de datos, compatibilidade coa política turística do destino e validación por parte dos axentes que toman as decisións”.

Font et al. (2021) engaden que o grupo de indicadores escollido ha de ser “concreto e significativo”, facendo referencia ao equilibrio entre o “enfoque científico” e o “consenso político ou público”. Os indicadores predominantemente científicos tenden a descoidar a opinión das partes interesadas e resultar “complexos e difíciles de implementar”, mentres que os indicadores de consenso poden ser subxectivos e estar politizados (Font et al., 2021). Comprender o significado dos indicadores require o proceso políticamente cuestionado de definir os limiares de sustentabilidade. O proceso de definición pode verse obstaculizado , xa que a formulación de políticas é un proceso complexo, sensible ao contexto e altamente político.

Posteriormente, a información tradúcese en coñecemento, sendo o último paso beneficiarse deste coñecemento para crear un novo produto ou servizo (Font et al., 2021).

Tendo en contas as mencionadas recomendacións, propónse a continuación un conxunto de 20 indicadores de sustentabilidade ambiental a aplicar no concello de Ourense para a súa avaliación e seguimento. Destacar que o municipio non presenta espazos naturais protexidos, polo que non se inclúen indicadores do estado de conservación de espazos naturais.

En Anexos (Táboa 15), adxúntanse unha recompilación de todos os indicadores suxeridos pola bibliografía consultada como indicadores alternativos en caso de haber datos dispoñibles para o seu cálculo pero non para os propostos neste traballo.

Táboa 3. Proposta de indicadores para medir a sustentabilidade ambiental de Ourense como destino turístico.

Marco temático	Indicador
Agua	1. Volumen y variación interanual del agua consumida 2. Procedencia del agua potable consumida 3. Consumo de agua (sector turístico) 4. Volumen de aguas depuradas
Capacidad de carga	5. Llegadas de turistas (media anual y en temporada alta)
Confort climático	6. Parámetros de confort climático: temperatura, humedad, vientos
Contaminación atmosférica	7. Emisión de gases contaminantes a la atmósfera 8. Niveles de contaminantes atmosféricos: óxidos de nitrógeno, concentración de ozono, partículas en suspensión inferiores a 10 micras
Contaminación acústica	Áreas de exposición al ruido por encima de los 65 decibelios
Empresa	10. Tasas e impuestos aplicados con fines medioambientales 11. Subvenciones a buenas prácticas ambientales 12. Porcentaje de empresas o establecimientos turísticos que utilizan una certificación voluntaria o etiquetado de sostenibilidad medioambiental
Energía	13. Consumo de energía (sector turístico) 14. Porcentaje de energías no renovables sobre el consumo total
Patrimonio	15. Nivel de uso de los lugares patrimoniales 16. Nivel de conservación del patrimonio
Residuos	17. Volumen de residuos generados 18. Recogida selectiva de residuos 19. Volumen de residuos reciclados o tratados / volumen total generado
Transporte	20. Intensidad Media del Tráfico (IMD) de las principales vías de comunicación

Fonte: elaboración propia a partir de Ivars Baidal, 2001; Comisión Europea, Dirección General de Mercado Interior, Industria, Emprendimiento y Pymes, 2016; Tanguay et al, 2012, e OMT, 2005.

O conxunto de indicadores proposto non se aplica neste traballo ao destino pola imposibilidade de conseguir os datos necesarios para tal fin. A limitación dos datos sobre sustentabilidade é un obstáculo común na actualidade que, ao igual que o alto custo de recompilalos e actualizalos, desincentivan o seguimento da sustentabilidade no turismo.

En cambio, o coñecemento que a aplicación de indicadores ofrece permite unha planificación, xestión e toma de decisións mellor informada; motivo que leva a académicos e organizacións internacionais a suxerir aos poderes públicos nacionais, rexionais e locais o desenvolvemento estatísticas sobre estes aspectos.

É tamén recomendable que a avaliación da sustentabilidade vaia acompañada da comprobación da eficacia das políticas adoptadas nesta dirección.

6. Propostas para un aproveitamento ambientalmente sostible dos recursos turísticos locais

A pandemia renovou a preocupación social pola saúde – tanto física como mental – e a prevención, un cambio de mentalidade que se espera constitúa grandes oportunidades para o turismo termal. Alén de avantaxarse da actual concxuntura e atraer á cidade correntes turísticas rendibles, as suxestións que se presentan a continuación considéranse susceptibles de seren desenvolvidas de maneira respectuosa co ambiente, sen comprometer o futuro dos recursos naturais do destino. Trátase de integrar os recursos termais ourensáns da cidade – e outros concellos – e os recursos doutras naturezas. As propostas baséanse na análise DAFO, en casos de éxito nas proximidades e nas tendencias en turismo que se empezan a albiscar e florecerán nos vindeiros anos; tendo igualmente en conta o perfil do turista maioritario e os retos particulares que afronta a cidade.

Espérase que estas accións contribúan a unha oferta turística ourensá de maior valor agregado, que reverta desta forma máis ingresos para a comunidade local e logre diferenciar a “capital termal” fronte aos seus competidores.

Proposta 1. Crear paquetes turísticos de “ruta da auga” ou “ruta termal” cunha orientación experiencial. En colaboración con concellos da provincia que tamén ofrezan produtos termais, crear paquetes con visita a balnearios e estacións termais con transporte incluído e a cidade como “campamento base”. Unha iniciativa similar, mais áinda con pouco percorrido, é o “TrenBalnearios”.

Proposta 2. Desenvolver produtos específicamente dirixidos ao público sénior (maiores de 50 anos) que compitan en calidade, non en prezo.

O envellecemento poboacional é un fenómeno común a España e Europa. Para o turismo de saúde, supón un enorme potencial nun momento en que a populosa xeración do *baby boom* supera os 50 anos de idade. Os *babyboomers*, actuais séniores, seguen un estilo de vida más orientado ao lecer e ao gozo do tempo libre que as xeracións anteriores, teñen maior poder adquisitivo, mellores condicións de saúde, están habituados a viaxar e familiarizados coas tecnoloxías, e constitúen o segmento con maior tendencia a demandar atencións médico-terapéuticas termais (Domínguez et al., 2019), (Alén González et al., 2010). Segmento presumiblemente rendible, “o colectivo sénior [...] hoxe en día, pensa más no desfrute persoal que no aforro”; mira a relación calidade-prezo e non estritamente este último (Alén González et al., 2010).

En España, o mercado sénior no turismo termal está cuberto na práctica totalidade polos programas públicos de termalismo social. Como consecuencia, os balnearios da provincia dependen deles, que non incentivan a mellora da calidade do servizo – a maioría dos balnearios ourensáns non teñen certificación de calidade turística, aspecto a mellorar – nin a actualización dos produtos (Domínguez et al., 2019).

Ademais, o termalismo social propón unha oferta homoxénea e xenérica para un segmento cada vez más heteroxéneo que non responde a un único patrón (Alén González et al., 2010). Xorde, así, a posibilidade de satisfacer aos séniores que aspiran a maior calidade e experiencias innovadoras ao practicaren turismo de saúde.

As tendencias más atractivas en *wellness* e termalismo para a década actual recóllense no *Wellness Tourism 2030 Post-COVID19 Report*, un informe do Global Wellness Institute (GWI) e a consultora Health Tourism Worldwide (HTWW) en que prognostican un rápido crecemento na demanda de produtos de benestar (Jiménez, 2019). Segundo o documento, os turistas buscarán “prácticas e tratamentos espirituais baseados en recursos naturais locais”, o *fitness*, e produtos innovadores, como “festivais orientados á espiritualidade/benestar” ou resorts-spa, resorts saudables e eco-spas (Todd, 2021).

As propostas do informe pasan tamén por centros termais multi-xeneracionais, con espazos separados para actividades tranquilas e actividades ruidosas; involucrar á comunidade local como clientes ofrecéndolle prezos reducidos entre semana; e tratamentos que leven “os nosos corpos ao extremo” con contrastes de calor e frío (Jiménez, 2019).

Neste ámbito considérase adecuado continuar colaborando co termalismo social, pero ofertar tamén estancias individualizadas con maior valor engadido. Este reto ha de estar acompañado de adaptar as instalacións a persoas con mobilidade reducida e/ou diversidade funcional (Díaz Fernández, 2022).

Proposta 3. Combinar o termalismo con outros produtos turísticos en tendencia: turismo náutico e deportivo. Proposta en consonancia co Plan Director 2021-2023, que inclúe como liña de acción a “posta en valor do deporte náutico como actividade desestacionalizadora” (Xunta de Galicia, 2021)

No mercado “competitivo e convulso” actual, á hora de crear produtos de maior valor “é cada vez más habitual que diferentes sectores ou produtos se unan co fin de dar lugar a innovacións e novos produtos que se adapten aos deseños dos clientes dun modo máis específico”, especialmente cando o público obxectivo é compartido (Fraiz Brea et al., 2014).

Martínez Roget et al. (2018) suxiren pór os produtos termais en relación cos recursos naturais e culturais da contorna. Así o fixo, na provincia, o grupo Caldaria co apoio da Deputación Provincial de Ourense, ao crear en 2014 o CERLAC (Centro de Entrenamento de Remo de Laias, Arnoia e Castrelo de Miño), que ofrece paquetes para que seleccións de deportes náuticos todo o mundo adestren no Parque Náutico de Castrelo de Miño mentres se aloxan e gozan das instalacións dos balnearios do grupo.

Un outro proxecto propulsado pola Deputación é o novo “NauticOU”, que pretende levar “o turismo náutico a todos os encoros da provincia de Ourense” (Iglesias, 2023).

No concello de Ourense, o turismo termal poderíase complementar con actividades de golf no Real Montealegre club de golf.

Adicionalmente, en base aos problemas que Ourense pode desenvolver como cidade de identidade turística (masificación dos principais atractivos turísticos e dificultade de posta en valor dos demais recursos) é necesario realizar “actuacións de revitalización da cidade oculta ademais da xestión sostible e posta en valor dos recursos locais e do patrimonio material e inmaterial do destino” (Ministerio de Industria, Comercio y Turismo, 2022).

7. Conclusións

A modo de peche, recapitúlanse as ideas centrais expostas neste traballo, apúntanse as limitacións xurdidas durante a súa elaboración e suxírense hipótesis para futuras investigacións.

A cidade das Burgas, “Capital termal”, é actualmente un destino urbano cunha compoñente termal como elemento diferenciador. Visítase durante apenas un día ou de fin de semana, ao igual ca provincia en que se inscribe. A imaxe de destino de visita curta está a ser reforzada pola posibilidade de chegar á cidade en menos de 3 horas desde Madrid e de 6 desde a Comunidade Valenciana. A accesibilidade, a pesar da mellora significativa que implicou o AVE para o público da meseta, presenta limitacións: ausencia de aeroporto e porto, e localización periférica con respecto á Península e Europa.

Sabido isto, convén centrar os esforzos de publicidade nos mercados en que, por motivos de accesibilidade, é máis probable captar clientes, como son Madrid, a Comunidade Valenciana, Galicia, Norte de Portugal e as CCAA xeográficamente próximas. Ademais, o márketing podería direccionsarse a promocionar o conxunto da provincia ourensá como destino de estancia prolongada, propondo multiplicidade de actividades alternativas a experimentar.

Outro dos retos do termalismo ourensá – e tamén galego – é crecer no mercado internacional, desafío que se podería abordar aproveitando o atractivo dos Camiños de Santiago.

Unha constante en todo esforzo promocional ha de ser aproveitar as tecnoloxías dispoñibles para un maior alcance das campañas. Neste sentido, unha representación confiable e actualizada na Internet é fundamental para dar a coñecer os negocios, actividades, eventos, recursos e lugares visitables do destino, así como facer uso das ferramentas de márketing dixital e o márketing de persoas influentes. O primeiro paso sería a actualización das webs das estacións termais e outros negocios susceptibles de captar turistas, como o club de golf.

No campo da accesibilidade en destino, está a ser un acerto a apostar polo aluguer de vehículos, sobre todo os híbridos, dado que Ourense aínda non conta coa infraestrutura para desprazare pola provincia sen inconveniencias en coche eléctrico. Ao poder ser recollidos os vehículos– polo momento – soamente nas estacións de Ourense e A Gudiña, considero que se incentiva o aloxamento na cidade como campamento base desde o que fazer *daytrips* a diferentes puntos da comunidade. Baixo o meu xuízo, o seguinte paso é cooperar cas demais cidades galegas para permitir a recollida e devolución do vehículo en calquera unha das mesmas.

Na cidade, os recursos más visitados, por turistas maioritariamente españois, son o casco histórico e as áreas termais. O territorio, aínda que urbanizado, mantén unha boa calidade medioambiental, mais enfróntase a problemas demográficos, destacando o envellecemento poboacional e a emigración de continxentes mozos. Sen capital humano non hai turismo, de modo que a planificación turística ha de estar dirixida a fixar poboación, ofrecendo emprego e, mellor, se este é cualificado. O turismo termal é susceptible de xerar emprego de calidade ao esixir médicos, fisioterapeutas, técnicos, etc. O termalismo presenta, ademais, un ratio de persoal por habitación que duplica o da hostelería tradicional, contribuíndo en maior grao á dinamización do territorio.

No canto ao aloxamento en Ourense, é salientable a ausencia de hoteis de cinco estrelas. O actual proxecto de balneario pretende romper con esta característica que, desde a miña perspectiva e en consonancia coa academia, impide a atracción de turistas de alto gasto medio. O balneario, pola súa parte, longamente anhelado pola comunidade local, dotará á “Capital termal” dunha infraestrutura que a identifique como tal, facilitará a asimilación á imaxe da cidade dos atributos de descanso e relaxación propios dos balnearios e reforzará a marca “Galicia calidade”. Unha recomendación para o aloxamento e o sector termal ourensáns sería apostar por certificar a calidade (Q de calidae, por exemplo) como elemento diferenciador.

En relación ao sector público, estimo que a Administración rexional, provincial e local demostran estar comprometidas co desenvolvemento do turismo na cidade, baseándose na súa labor como planificadores, entregando fondos para a posta en práctica de plans públicos e iniciativas privadas, na promoción duns atributos turísticos coherentes e no diálogo e colaboración coa empresa privada. No futuro, confío en que os novos proxectos establezan sinerxias cas iniciativas hoxe en marcha.

No tocante á medición da sustentabilidade, os sistemas de indicadores son cada vez más utilizados. O interese polos mesmos responde á súa idoneidade para comparar territorios e intervalos temporais, e identificar áreas de actuación a mellorar desde a planificación e xestión, entre outras vantaxes. Na miña opinión, os indicadores recadan información relevante e útil para os planificadores e demais axentes que poidan beneficiarse dela. A convicción dos investigadores nas vantaxes dos indicadores lévame a pensar que nun futuro próximo estableceranse sistemas de indicadores a nivel rexional ou nacional que se aplicarán periodicamente a cidades e demais territorios.

Partindo de que non existe un conxunto de indicadores perfecto, ao depender a idoneidade dos obxectivos que persiga, neste traballo preséntase unha proposta ecléctica dun sistema de indicadores para os aspectos da sustentabilidade a ter en conta nunha cidade de interior sen espazos naturais protexidos.

Volvendo a vista aos obxectivos plantexados ao inicio da investigación, considero ter acadado o obxectivo de presentar unha fotografía de Ourense como destino turístico, áínda que, lamentablemente, a investigación sobre o seu desempeño en sustentabilidade ambiental non foi igual de satisfactoria. Quizais investigadores con acceso a máis fontes de información poidan botar luz sobre este asunto. En caso contrario, confiamos en que nos próximos anos se recollerán máis datos, ao igual que se avanzará na práctica cara a sustentabilidade.

No concernente aos obxectivos específicos, a miña conclusión persoal con respecto á ausencia dun balneario na “Capital termal” é que as dúbdas respecto a proceder ou non á súa construción débense a que ata 2019 non se soubo con seguridade se os mananciais que percorren o subsolo da cidade eran suficientemente caudalosos para abastecer un balneario. Ademais, dado que os mananciais ribeiregos que fornecen as áreas termais do paseo do Miño localízanse en terreo inundable, non estaría permitida nin sería segura a construcción de instalacións de tal calado. Os manantiais que fornecen As Burgas localízanse, pola súa parte, nunha zona altamente urbanizada, onde de seguro resultaría difícil adquirir solo suficiente.

Con todo, fica a dúbia de por que, unha vez adquiridos solares con acceso a mananciais termais por parte do concello, non se procedeu de inmediato a comprobar o seu caudal.

No canto á diferencia na estadía media entre concellos con e sen balneario, podemos inferir pola comparación das cifras para o concello e a provincia que non parece existir gran diferencia.

En relación ao perfil do turista, na Capital termal predominan as familias de adultos entre 40 e 60 anos, con ou sen fillos, e os peregrinos. Polo momento, non se predice un cambio no perfil ca apertura do Gran Balneario. No que trascendeu do seu proxecto, o uso sustentable de auga non é mencionado. En cambio, si se relata a posibilidade de aproveitar a enerxía xeotérmica (renovable) producida polos mananciais termais.

Por último, como derradeira reflexión, recordar que o feito de que Ourense non tivese desenvolvido en maior grao o sector turístico a finais do século pasado non debe ser visto como unha debilidade, senón como a oportunidade de poder estudar o desempeño de destinos hoxe maduros con características similares para non cometer os seus mesmos erros. Ademais, non estar “turistificado” implica unha vantaxe á hora de desenvolverse como destino turístico sustentable. A clave é non caer en identificar éxito con número de chegadas. Que non se esquezan os principios do turismo sustentable: equilibrio entre rendibilidade económico, desenvolvemento social e protección do medio.

Anexos

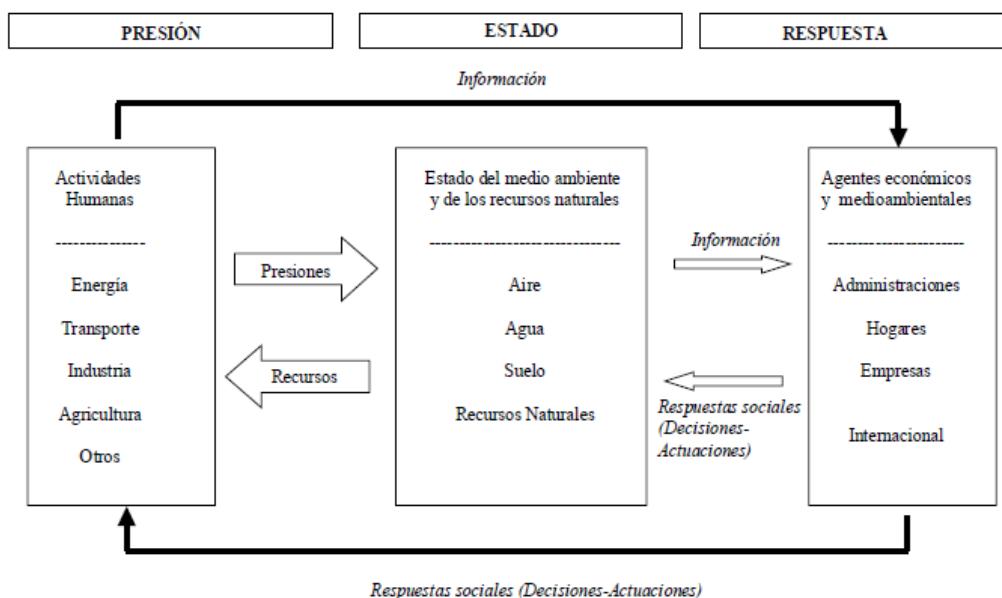
Táboa 4. Aportación ao PIB galego por rama de actividade económica e provincia.

PIB por rama de actividade e período						
rama de actividade	A Coruña	Lugo	Ourense	Pontevedra	Total Galicia	Porcentaxe
PIB A PREZOS DE MERCADO	25.231.428	6.862.337	6.419.719	20.124.946	58.638.430	100%
A. Agricultura, gandaría, silvicultura e pesca	925.031	665.096	343.366	701.124	2.634.617	4,5%
B_E. Industrias extractivas, industria manufactureira, suministro de enerxía eléctrica, gas, vapor e aire acondicionado, suministro de auga, actividades de saneamento, xestión de residuos e descontaminación	3.496.866	777.102	1.177.589	4.030.753	9.482.310	16,2%
F. Construcción	1.732.778	394.983	434.971	1.212.201	3.774.933	6,4%
G_J. Comercio ao por maior e ao por menor, reparación de vehículos de motor e motocicletas, transporte e almacenamento, hostelería, información e comunicacíons	5.381.994	1.531.303	1.242.093	4.206.618	12.362.008	21,1%
K_N. Actividades financeiras e de seguros, actividades inmobiliarias, actividades profesionais, científicas e técnicas, actividades administrativas e servizos auxiliares	5.364.206	1.244.496	1.153.040	4.144.734	11.906.476	20,3%
O_U. Administración pública e defensa, seguridade social obrigatoria, educación, actividades sanitarias y de servicios sociales, actividades artísticas, recreativas y de entretenimento, reparación de artículos de uso doméstico y otros servicios	6.120.546	1.648.289	1.506.361	4.066.784	13.341.980	22,8%

Fonte: INE.

Imaxe 2. Diagrama do modelo Presión-Estado-Resposta (PSR).

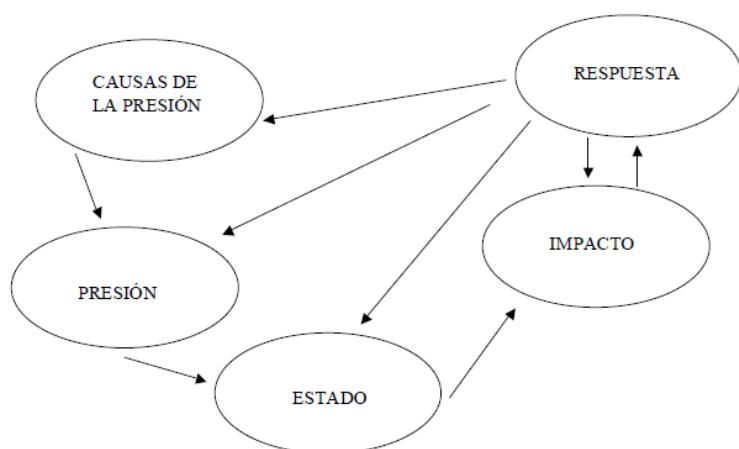
FIGURA II: MODELO PRESIÓN-ESTADO-RESPUESTA

Fonte: Santiago Escobar, 2018.

Imaxe 3. Diagrama do modelo Condutores-Presión-Estado-Impacto-Resposta (DPSIR).

FIGURA IV: MODELO DPSIR DE INDICADORES AMBIENTALES

Fonte: Santiago Escobar, 2018.

Táboa 5. Indicadores de sustentabilidade ambiental da OMT, 2005.

Indicador	Medida específica
1. Protección do sitio	Categoría de protección segundo as establecidas pola Unión Internacional para a Conservación da Natureza (UICN)
2. Estrés do lugar	Número de turistas visitando a zona (por unidade de tempo)
3. Intensidade de uso	Intensidade de uso en períodos punta (tempada alta)
6. Xestión de residuos	Porcentaxe de residuos tratados
8. Ecosistemas críticos	Número de especies ameazadas

Fonte: elaboración propia a partir de Santiago Escobar, 2018.

Táboa 6. Indicadores básicos de “impacto ambiental” do ETIS. Non se inclúen os indicadores complementarios por non seren aplicables á análise de sustentabilidade ambiental do destino a estudar, a cidade de Ourense.

Sección D: Impacto ambiental		
Criterios	N.º de referencia del indicador	Indicadores básicos del ETIS
D.1 Reducción de la incidencia del transporte	D.1.1	Porcentaje de turistas y visitantes de un día que utilizan los distintos modos de transporte para llegar a su destino
	D.1.2	Porcentaje de turistas y visitantes de un día que utilizan servicios de transporte locales, de movilidad blanda o públicos para desplazarse al destino
	D.1.3	Distancia media (kilómetros) recorrida por los turistas y visitantes de un día desde su domicilio hasta el destino
	D.1.4	Huella de carbono media de los turistas y visitantes de un día que viajan desde su domicilio hasta el destino
D.2 Cambio climático	D.2.1	Porcentaje de empresas turísticas que participan en programas de mitigación del cambio climático, tales como compensación de emisiones de dióxido de carbono, sistemas de bajo consumo de energía, etc., y en respuestas y medidas de «adaptación»
	D.2.2	Porcentaje de alojamientos turísticos y de infraestructura de atracción situados en «zonas vulnerables»
D.3 Gestión de residuos sólidos	D.3.1	Generación de residuos por cada pernoctación de un turista en comparación con la generación de residuos por persona de la población general (kilogramos)
	D.3.2	Porcentaje de empresas turísticas que separan los distintos tipos de residuos
	D.3.3	Porcentaje del total de residuos reciclados por turista en comparación con el volumen total de residuos reciclados por habitante al año
D.4 Depuración de aguas residuales	D.4.1	Porcentaje de aguas residuales del propio destino tratadas para al menos un nivel secundario antes del vertido
D.5 Gestión del agua	D.5.1	Consumo de agua por cada pernoctación de un turista en comparación con el consumo de agua por cada noche de un residente
	D.5.2	Porcentaje de empresas turísticas que adoptan medidas para reducir el consumo de agua
	D.5.3	Porcentaje de empresas turísticas que utilizan agua reciclada
D.6 Consumo de energía	D.6.1	Consumo de energía por cada pernoctación de un turista en comparación con el consumo de energía de la población general por cada noche de un residente
	D.6.2	Porcentaje de empresas turísticas que adoptan medidas para reducir el consumo de energía
	D.6.3	Porcentaje del importe anual de la energía consumida procedente de fuentes renovables (megavatios por hora) en comparación con el consumo total de energía a nivel de destino por año
D.7 Protección de la biodiversidad y del paisaje	D.7.1	Porcentaje de empresas locales del sector turístico que apoyan activamente la protección, conservación y gestión de la biodiversidad y del paisaje locales

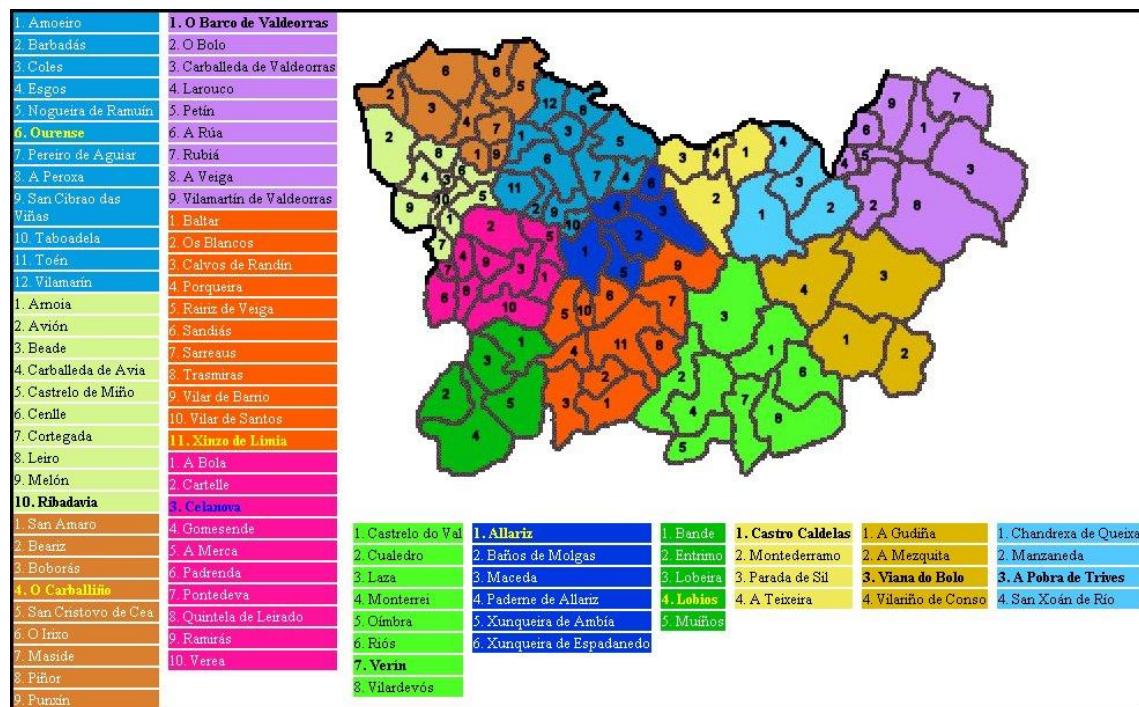
Fonte: Comisión Europea et al., 2016.

Táboa 7. Subcategorías dos produtos turísticos alternativos.

Turismo ecológico	Turismo de salud	Turismo deportivo y de aventura	Turismo rural
Recorridos naturales Avistamiento de flora y fauna Paisajismo	Spas naturales Tratamiento de aguas termales Clubes deportivos Albercas y saunas Hidromasajes Centro de esparcimiento relajante y rehabilitación	Montañismo Paseo a caballo Pesca deportiva Marinas Ciclismo de montaña Caza deportiva Kayac, canotaje, golf, tenis, sky, surfing	Turismo en granjas Desarrollo de actividades: agrícolas, acuícolas, ganaderas Eventos sociales en granjas y graneros
Turismo cultural	Turismo urbano	Turismo de entretenimiento y eventos	Turismo de congresos y convenciones
Museos Zonas arqueológicas Etno-turístico Exhibiciones turísticas Encuentros culturales	Paradores turísticos Hotel en contracciones históricas Restaurantes en construcciones históricas	Espectáculos de animación Eco-pensiones Festivales Eventos especiales Centro de diversiones Actividades artísticas	Eventos deportivos Seminarios y conferencias Congresos nacionales e internacionales

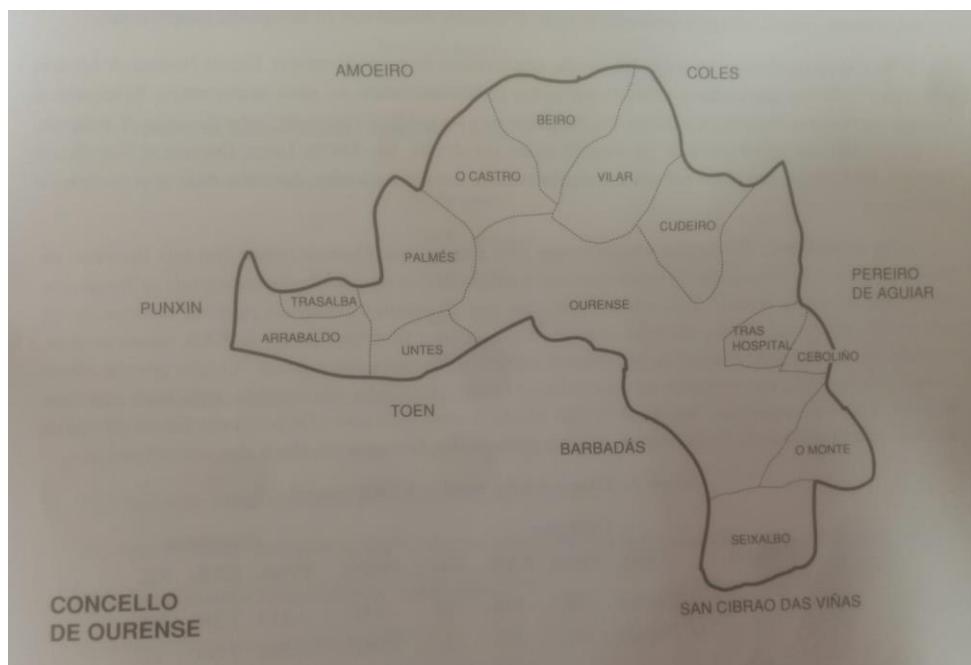
Fonte: Arévalo Pacheco e Guerrero García Rojas, 2014.

Imaxe 4. A provincia de Ourense por concellos e comarcas.

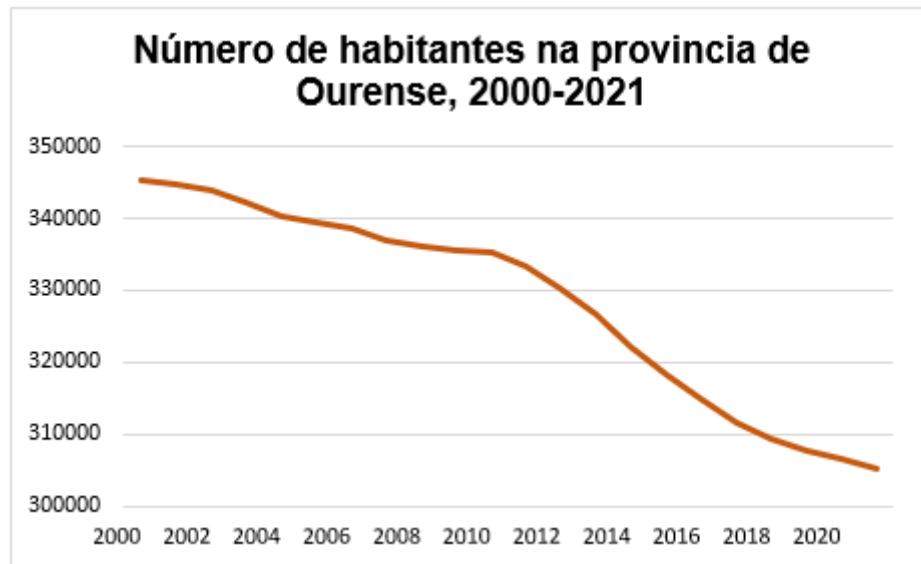
Fonte: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/62/Orense_Concellos_Comarcas.jpg

Imaxe 5. O concello de Ourense por parroquias.

Fonte: Fariña Jamardo, 1993.

Gráfico 9. Evolución do número de habitantes na provincia de Ourense entre 2000 e 2021.

Fonte: IGE.

Táboa 8. Medidas do Plan de Mobilidade Urbana Sostible do concello de Ourense

Medidas do PMUS (2019)	
Tempo	Medida
1. Curto prazo (2019-2020)	1.1. Oficina de Mobilidade
	1.2. Comisión de seguimiento do plan
	1.3. Portal web de mobilidade e canle de participación
	1.4. Campañas informativas sobre o plan
	1.5. Plans de mobilidade vertical e horizontal
	1.6. Revisión da ordenanza de tráfico
	1.7. Ordenanza de reparto dos usos nas rúas

	1.8. Prego da nova concesión do autobús urbano, control semafórico e control de accesos 1.9. Campañas de concienciación sobre mobilidade sostenible desenvolvidas entre a ciudadanía e os centros escolares 1.10. Convenios de autobús con concellos limítrofes 1.11. "Metrominuto" para incentivar que os ciudadanos camiñen 1.12. Rede de Cidades que Camiñan 1.13. Novas peatonalizaciones 1.14. Estudos previos de aparcamientos disuasorios 1.15. Estudos da viabilidade de aparcamientos rotatorios 1.16. Límite 30km/h na cidade
2. Medio prazo (2021-2024)	2.1. Control de velocidad 2.2. Elementos de calma do tráfico 2.3. Ampliación de aceras 2.4. Máis pasos de peóns 2.5. Probas piloto de accesibilidade vertical 2.6. Obras de accesibilidade horizontal 2.7. Sistemas intelixentes de xestión do tráfico e o aparcamento 2.8. Rutas peonís e Camiño Escolar Seguro 2.9. Reordenación do tráfico e creación de roldas 2.10. Aparcamientos temporais en colexios 2.11. Sendas ciclistas 2.12. Plataformas únicas
	3.1. A "améndoa peonil" completa 3.2. Todos os aparcamientos rotatorios executados e sacados a concesión 3.4. Rede ciclista con outros municipios completada 3.5. Camapañas de promoción da mobilidade sostenible anuais 3.6. Obras de mobilidade vertical e horizontal rematadas 3.7. Revisión de todas as execucións propostas

Fonte: elaboración propia a partir de Iglesias, 2021.

Táboa 9. Inventario dos recursos turísticos de Ourense.

Inventario dos recursos turísticos do concello de Ourense (2023)	
Categoría	Recurso
Sitios naturais	Ríos 1. Miño Termas 2. As Burgas 3. Outariz e Burga de Canedo 4. Fonte do Tinteiro 5. Termas da Chavasqueira 6. Termas do Muíño Xardíns

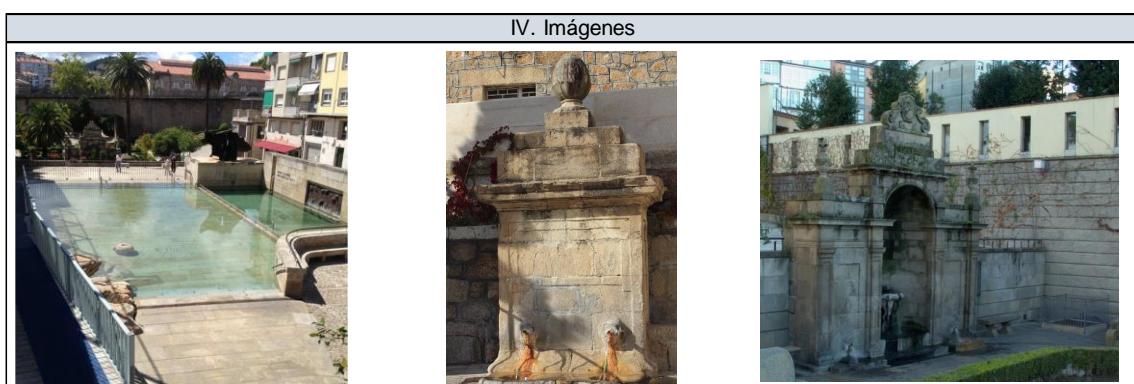
Museos e manifestacións culturais e históricas	<p>7. Xardíns do Bispo Cesáreo</p> <p>Prazas</p> <ul style="list-style-type: none"> 8. Praza Maior 9. Praza do Trigo 10. Praza do Ferro 11. Praza da Magdalena 12. Eironciño dos Cabaleiros 13. Praza do Corredor 14. Praza de San Martiño 15. Alameda 16. Praza de San Cosme e San Damián <p>Construcións civís</p> <ul style="list-style-type: none"> 17. Antigo Pazo Episcopal 18. Pazo de Oca Valladares 19. Pazo Episcopal 20. Centro Cultural Marcos Valcárcel 21. Casa de Fermín García 22. Rúa do Paseo 23. Edificio da Diputación de Ourense 24. Edificio Bailén: a Banca Romero 25. Teatro Principal de Ourense <p>Igrexas</p> <ul style="list-style-type: none"> 26. Catedral de San Martiño 27. Igrexa de Santa Eufemia 28. Igrexa de Santa María Nai 29. Claustro de San Francisco 30. Igrexa de Santo Domingo <p>Igrexas románicas</p> <ul style="list-style-type: none"> 31. Igrexa de San Mamede 32. Igrexa de Santa Baia de Beiro 33. Igrexa de Santo André 34. Igrexa de Santa María de Reza 35. Igrexa de Santiago 36. Igrexa de San Breixo 37. Igrexa de Santa Marta de Velle 38. Igrexa de San Pedro <p>Pontes</p> <ul style="list-style-type: none"> 39. Ponte Vella 40. Ponte Nova 41. Ponte do Milenio 42. Puente do Loña
---	---

	<p>Arqueoloxía</p> <p>39. Conxunto arqueolóxico-natural de Santomé</p> <p>40. Sala Escolma</p> <p>Museos</p> <p>41. Cineclub Padre Feijoo</p> <p>42. Teatro Principal</p> <p>43. Museo Municipal</p> <p>44. Centro Cultural Marcos Valcárcel</p> <p>45. Sala de exposicións Afundación</p> <p>46. Museo Circo dos Muchachos</p>
Folclore	<p>Gastronómicos</p> <p>47. Entroido: orellas (doces) e de porco</p> <p>48. Cocido</p> <p>49. Carne ao caldeiro</p> <p>50. Marrón glacé</p> <p>51. Viños das DO da provincia (Ribeiro, Valdeorras, Ribeira Sacra y Monterrei)</p> <p>52. Camiño de Santiago Vía da Prata</p>
Acontecementos programados	<p>Inmateriais</p> <p>53. Entroido</p> <p>54. San Lázaro</p> <p>55. Semana Santa</p> <p>56. Os Maios</p> <p>57. Corpus Christi</p> <p>58. Magosto</p> <p>59. Samaín</p> <p>60. Nadal</p> <p>61. Xantar, Salón Internacional de Turismo Gastronómico</p> <p>62. Termatalia</p> <p>63. Ourense Film Festival (OUFFF)</p> <p>64. Festival Internacional de Teatro de Ourense (FITO)</p> <p>65. Ciclo Enclave de Cámara</p> <p>66. Festival Jazz de Primavera</p> <p>67. Festival Pórtico do Paraíso</p> <p>68. Salón do Deporte e do Turismo Activo (Sportur Galicia)</p>

Ficha técnica del recurso turístico						
I. Identificación del recurso						
Nombre	As Burgas					
Ubicación	Praza das Burgas, s/n, 32005 Ourense.					
Categoría	Tipo	Subtipo	Jerarquía			
Patrimonial - Natural	Termal	Fonte e piscina termal	Nacional			
Nivel de protección	BIC					
Organismo responsable	Concello de Ourense, Ministerio de Cultura y Deporte					

II. Características del recurso	
Descripción	Zona de aguas termales dividida en tres tramos: fuente «Burga de Arriba» (s. XVII), la piscina termal en la explanada central (una lámina de casi 200 m2 de agua termal al aire libre, el agua se enfriá hasta los 38-40º C) y fuente monumental o «Burga de Abaixo» (s. XIX). Junto a ella, el «Fervedoiro», un estanque cuadrado donde se puede ver el agua en ebullición.
Especificidad	Propiedades mineromedicinales del agua (aguas hipertermales de mineralización media, fluorada con iones predominantes de bicarbonato y sodio, muy blandas, temperatura de manantial 64.2ºC, ph 7.7), aprovechamiento desde el primer asentamiento humano en la zona.
Accesibilidad	Actualmente instalaciones temporalmente cerradas. Accesible para personas con movilidad reducida. No adaptada para personas invidentes. Contraindicaciones: grave estado general de la persona usuaria; embarazo; convalecencia tras enfermedades graves, traumatismos importantes, postoperatorios, ciclos de quimioterapia o radioterapia; hipertensión, hipotensión y/o afecciones cardíacas en grado moderado o severo; insuficiencia venosa en grado moderado o severo; heridas abiertas recientes, sin protección impermeable.
Actividades complementarias	Visita al Centro de Interpretación As Burgas y restos arqueológicos con una piscina-santuario del siglo I d.C.
Grado de planificación	Planificación vinculada a la declaración BIC: paneles explicativos sobre la función y la especificidad del recursos. Planificación municipal de la piscina termal vinculada al uso como lugar de baño.
Nivel y grado de utilización	Piscina y Burga de Arriba cerradas, la primera siendo reformada. Burga de Abaixo frecuentada por turistas, excursionistas y residentes que recogen su agua.

III. Valoración del recurso	
Recursos complementarios	Zona monumental de Ourense, Centro de Interpretación y área arqueológica de As Burgas, Camiño de Santiago Vía da Prata.
Características deseables	Reapertura

1.Piscina termal. Fuente: Turismo de Ourense 2.Burga de Arriba. Fuente: Turismo de Galicia. 3.Burga de Abaixo. Fuente: Turismo de Galicia.

Fonte: Elaboración propia a partir de Turismo de Ourense.

Táboa 10. Ficha do recurso turístico das termas da Chavasqueira.

Ficha técnica del recurso turístico						
I. Identificación del recurso						
Nombre	Termas da Chavasqueira					
Ubicación	Campo da Feira s/n, 32001, Ourense.					
Categoría	Tipo	Subtipo	Jerarquía			
Natural	Termal	Piscinas termais	Nacional			
Nivel de protección	-					
Organismo responsable	Concello de Ourense					

II. Características del recurso	
Descripción	Conjunto de piscinas naturales al aire libre al inicio del Paseo Termal del Miño. A 2,2 km del centro de Ourense, es la zona de baño más próxima al centro urbano y a unos metros del Puente del Milenio. Las pequeñas piscinas da Chavasqueira están construidas en piedra y rodeadas por un área recreativa, que los locales utilizan para picnics y tomar el sol. La zona también es conocida como «Caldas del Obispo», en referencia al Cardenal Quevedo, quien en el siglo XIX ordenó acondicionarlas para mayor comodidad de los enfermos que acudían al lugar buscando la cura termal y para el disfrute personal del obispo. De esta época se conserva en la estación termal da Chavasqueira un templete pétreo. El conjunto está además muy ligado al ya desaparecido balneario de las Caldas. En la orilla del río se asoma la escultura de una sirena, obra de Acisclo Manzano, que dependiendo del caudal se ve en su totalidad o parcialmente cubierta.
Especificidad	Propiedades mineromedicinales del agua (aguas hipertermales de mineralización media, fluorada con iones predominantes de bicarbonato y sodio, muy blandas, temperatura de manantial 63.6°C, ph 7.82), ubicadas en un entorno natural y de valor paisajístico.
Accesibilidad	Abiertas excepto en momentos de desbordamiento del Miño que las inunde. No accesible para personas con movilidad reducida ni adaptada para personas invidentes. Contraindicaciones: grave estado general de la persona usuaria; embarazo; convalecencia tras enfermedades graves, traumatismos importantes, postoperatorios, ciclos de quimioterapia o radioterapia; hipertensión, hipotensión y/o afecciones cardíacas en grado moderado o severo; insuficiencia venosa en grado moderado o severo; heridas abiertas recientes, sin protección impermeable.
Actividades complementarias	Baño en la estación termal da Chavasqueira (en frente), masajes y sauna (actualmente cerradas), paseo a pie, en bicicleta o en el tren turístico de las termas por la beira del río, picnic, observación de aves.
Grado de planificación	Panel explicativo sobre su función y especificidades. Planificación municipal vinculada al uso como lugar de baño: panel indicativo de uso, duchas, vestuario, consignas, servicio de limpieza, papeleras, fuente de agua potable y área recreativa próxima. Zona de aparcamiento, alumbrado público. Parada del autobús urbano y del tren turístico de las termas.
Nivel y grado de utilización	Muy frecuentadas todo el año, especialmente en las estaciones de primavera y otoño, por turistas y residentes.

III. Valoración del recurso	
Recursos complementarios	Río Miño, paseo, puentes Romano y del Milenio, fuente termal de O Tinteiro, termas do Muíño, Outariz y Burga de Canedo, y piscina de Oira en verano.
Características deseables	Sistema de aviso a ciudadanos y turistas de cierre por las crecidas del Miño.

IV. Imágenes	
	

Fonte: Elaboración propia a partir de Turismo de Ourense.

Táboa 11. Ficha do recurso turístico da fonte do Tinteiro.

Ficha técnica del recurso turístico										
I. Identificación del recurso										
Nombre	Fonte do Tinteiro									
Ubicación	Paseo do Tinteiro, s/n, 32001, Ourense.									
Categoría	Tipo	Subtipo	Jerarquía							
Natural	Termal	Fonte termal	Local							
Nivel de protección	-									
Organismo responsable	Concello de Ourense									
II. Características del recurso										
Descripción	A 3 km del centro urbano, la tradición popular atribuye a estas aguas propiedades terapéuticas. Por su composición, rica en minerales como el azufre, son aguas especialmente indicadas para el cuidado de las afecciones de la piel. La fuente de O Tinteiro se encuentra en un mirador construido en madera sobre el lecho del río, un punto privilegiado para observar aves.									
Especificidad	Propiedades mineromedicinales del agua (aguas hipertermales de mineralización débil, radioactivas, fluoradas con iones predominantes de bicarbonato y sodio, muy blandas, temperatura del manantial, 37.3°C, ph 8.47), agua apta para beber; entorno natural y de valor paisajístico.									
Accesibilidad	Accesible a personas con movilidad reducida. Utilizable siempre y cuando la crecida del río no la haya anegado.									
Actividades complementarias	Baño en las termas y/o estaciones termales cercanas (O Muíño, Outariz e Burga de Canedo, A Chavasqueira), paseo en el tren turístico de las termas, picnic, observación de aves. De noche, observación del cielo.									
Grado de planificación	Espacio contiguo con asientos, con techo para dar sombra, papeleras. Alumbrado público.									
Nivel y grado de utilización	Poco frecuentado, en gran parte por turistas o residentes que pasean por la ribera del Miño.									
III. Valoración del recurso										
Recursos complementarios	Río Miño, paseo, puentes sobre el río, termas y estaciones termales. Parque infantil, área biosaudable y parque para perros (a escasos metros).									
Características deseables	-									
IV. Imágenes										
										
1. Fonte do Tinteiro. Turismo de Galicia.										

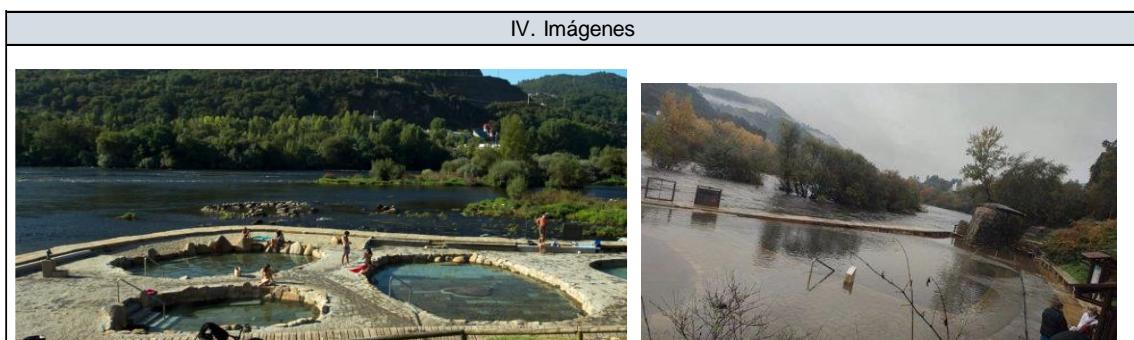
Fonte: Elaboración propia a partir de Turismo de Ourense.

Táboa 12.Ficha do recurso turístico das termas do Muíño.

Ficha técnica del recurso turístico						
I. Identificación del recurso						
Nombre	Termas do Muíño da Veiga					
Ubicación	32001, Ourense.					
Categoría	Tipo	Subtipo	Jerarquía			
Natural	Termal	Piscinas termais	CCAA			
Nivel de protección	-					
Organismo responsable	Concello de Ourense					

II. Características del recurso	
Descripción	Ubicado directamente encima del lecho del Miño, a 5,3 km del centro urbano. Esto implica unas vistas extraordinarias para el bañista, pero también inundaciones durante la práctica totalidad del invierno y parte de otoño y primavera. Es un espacio de baño al aire libre al pie de un antiguo molino de agua de madera restaurado, del cual toma su nombre. Está rodeado de una zona verde recreativa, marcada por la vegetación y pequeña fauna de ribera. Conjunto formado por cinco piscinas, una de ellas de agua fría para baños de contraste. Inicialmente una de las piscinas habría estado dedicada a baños de barro. A día de hoy, son todas de agua.
Especificidad	Propiedades mineromedicinales del agua (aguas hipertermales de mineralización débil y alcalinas: bicarbonatadas-sódicas, fluoradas y silicatadas, temperatura de los manantiales 65-72 °C), agua de manantial más caliente de la Península, entorno natural y de valor paisajístico.
Accesibilidad	Abiertas excepto en momentos de desbordamiento del Miño que las inunde. No accesible para personas con movilidad reducida ni adaptada para personas invidentes. Contraindicaciones: grave estado general de la persona usuaria; embarazo; convalecencia tras enfermedades graves, traumatismos importantes, postoperatorios, ciclos de quimioterapia o radioterapia; hipertensión, hipotensión y/o afecciones cardíacas en grado moderado o severo; insuficiencia venosa en grado moderado o severo; heridas abiertas recientes, sin protección impermeable.
Actividades complementarias	Baño en las pozas o charcas del Miño, baño y tratamientos en la estación termal de Outariz, paseo a pie, en bicicleta o en el tren turístico de las termas por la beira del río, picnic, observación de aves. De noche, observación del cielo.
Grado de planificación	Panel explicativo sobre su función y especificidades. Planificación municipal vinculada al uso como lugar de baño: panel indicativo de uso, duchas, servicio de limpieza, aseos públicos y papeleras. Restauración del molino de agua. Zona de aparcamiento y aparcabicis, alumbrado público.
Nivel y grado de utilización	Muy frecuentado en las estaciones secas por turistas y residentes. Nivel de utilización en invierno muy bajo a causa de las frecuentes inundaciones.

III. Valoración del recurso	
Recursos complementarios	Río Miño, paseo, fuente termal de O Tinteiro y termas y estaciones termales da Chavasqueira y Outariz y Burga de Canedo.
Características deseables	Sistema de aviso a ciudadanos y turistas de cierre por las crecidas del Miño.

1. Termas do Muíño da Veiga. Turismo de Ourense.

2. Termas do Muíño da Veiga inundadas por el Miño. Europa Press.

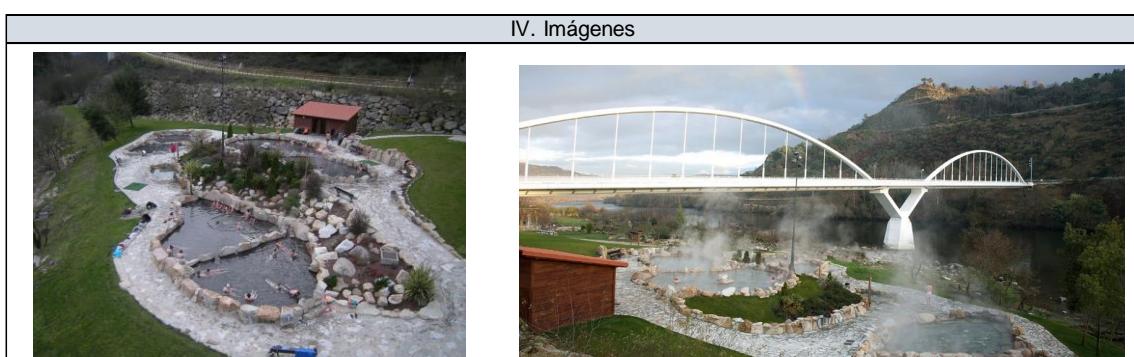
Fonte: Elaboración propia a partir de Turismo de Ourense.

Táboa 13. Ficha do recurso turístico das termas de Outariz e Burga de Canedo.

Ficha técnica del recurso turístico						
I. Identificación del recurso						
Nombre	Termas do Outariz e Burga de Canedo					
Ubicación	Lugar de Outariz S/N, 32001, Ourense.					
Categoría	Tipo	Subtipo	Jerarquía			
Natural	Termal	Piscinas termais	Nacional			
Nivel de protección	-					
Organismo responsable	Concello de Ourense					

II. Características del recurso	
Descripción	Outariz y Burga de Canedo son el espacio termal público más grande de la ciudad, a 5,7 km de su casco histórico. Se trata de dos conjuntos de piscinas termales al aire libre situados en un área recreativa ajardinada. Outariz cuenta con un vaso de agua fría y tres de agua caliente, mientras la Burga de Canedo ofrece un vaso de agua fría y tres dobles de agua caliente. Una pasarela peatonal conecta la zona de baño con la otra orilla del río, en que se encuentra el más grande de los dos aparcamientos.
Especificidad	Propiedades mineromedicinales del agua (aguas hipertermales de mineralización débil , bicarbonatadas sódicas, fluoradas y sulfuradas, temperatura de los manantiales 60-63 °C, ph 7.98-7.88), entorno natural y de valor paisajístico.
Accesibilidad	Abiertas excepto en momentos de desbordamiento del Miño que las inunde. No accesible para personas con movilidad reducida ni adaptada para personas invidentes. Contraindicaciones: grave estado general de la persona usuaria; embarazo; convalecencia tras enfermedades graves, traumatismos importantes, postoperatorios, ciclos de quimioterapia o radioterapia; hipertensión, hipotensión y/o afecciones cardíacas en grado moderado o severo; insuficiencia venosa en grado moderado o severo; heridas abiertas recientes, sin protección impermeable.
Actividades complementarias	Baño en el Miño o la estación termal de Outariz (a escasos metros), masajes, sauna y bar-cafetería. Paseo a pie, en bicicleta o en el tren turístico de las termas por la beira del río, picnic, observación de aves. De noche, observación del cielo.
Grado de planificación	Panel explicativo sobre su función y especificidades. Planificación municipal vinculada al uso como lugar de baño: panel indicativo de uso, vestuarios con taquillas y aseos a disposición de los usuarios, duchas, servicio de limpieza, papeleras y área recreativa próxima. Dos zonas de aparcamiento y aparcabicis, alumbrado público.
Nivel y grado de utilización	Muy frecuentadas todo el año, especialmente en las estaciones de primavera y otoño, por turistas y residentes.

III. Valoración del recurso	
Recursos complementarios	Río Miño, paseo, fuente termal de O Tinteiro y estación termal de Outariz.
Características deseables	Sistema de aviso a ciudadanos y turistas de cierre por las crecidas del Miño.

1.Temas de Outariz e Burga de Canedo. Fonte: Tripadvisor. 2.Temas de Outariz e Burga de Canedo e pasarela. Fonte: Turismo de Ourense.

Fonte: Elaboración propia a partir de Turismo de Ourense.

Táboa 14. Ficha do recurso turístico da estación termal de Outariz.

Ficha técnica del recurso turístico						
I. Identificación del recurso						
Nombre	Estación termal de Outariz					
Ubicación	Lugar de Outariz S/N, 32001, Ourense					
Categoría	Tipo	Subtipo	Jerarquía			
Natural	Termal	Piscinas termais	Nacional			
Nivel de protección	-					
Organismo responsable	Concello de Ourense					

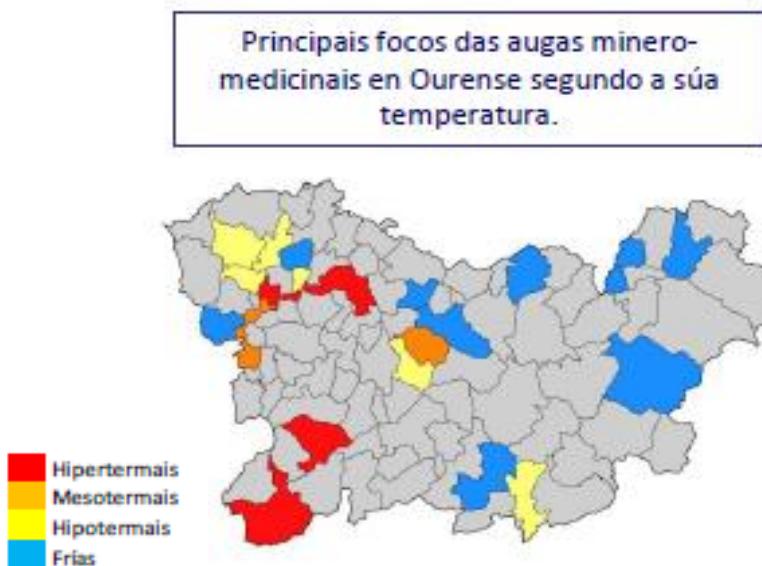
II. Características del recurso	
Descripción	Estación termal inspirada en la cultura balnearia del Onsen (Japón), basada en el respeto y armonía con la naturaleza, la paz y la tranquilidad. El recinto termal tiene capacidad para 180 personas, 11 termas exteriores y 3 interiores, organizadas en 2 circuitos: el calmado y de inspiración japonesa circuito Zen, y el circuito Celta, inspirado en la arquitectura de los castros y con cascadas, chorros y movimiento. Los circuitos cuentan con chorros de gravedad, jacuzzi, toneles de agua fría para baños de contraste, cuevas, saunas y un spa con efectos de corrientes, géiser, catarata y camas de agua. Se ofrecen también masajes y tratamientos de belleza (baños aromáticos, chocolaterapia, vinoterapia, envolturas, tratamiento hidratante o peeling). Dispone también de servicio de cafetería-bar en la zona superior de las instalaciones, con una amplia terraza exterior y especialidades japonesas en su carta. Para la organización de eventos, reuniones y grupos grandes, ofrece una sala multiusos de gran capacidad y una zona de baño reservada. A 5,7Km del centro urbano.
Especificidad	Propiedades mineromedicinales del agua (aguas hipertermales de mineralización débil , bicarbonatadas sódicas, fluoradas líticas y sulfuradas, temperatura de los manantiales 61 °C), indicada para la mejora del estrés, artritis, reuma, afecciones de la piel y dolores musculares. Las aguas actúan como atróficas a nivel respiratorio, mucolíticas, antiinflamatorias y cicatrizantes. Arquitectura tradicional gallega y japonesa, ubicadas en un entorno natural y de valor paisajístico.
Accesibilidad	No accesible para personas con movilidad reducida ni adaptada para personas invidentes. Contraindicaciones: grave estado general de la persona usuaria; embarazo; convalecencia tras enfermedades graves, traumatismos importantes, postoperatorios, ciclos de quimioterapia o radioterapia; hipertensión, hipotensión y/o afecciones cardíacas en grado moderado o severo; insuficiencia venosa en grado moderado o severo; heridas abiertas recientes, sin protección impermeable. Sin problemas de cierre por inundación.
Actividades complementarias	Baño en el Miño o las termas públicas de Outariz e Burga de Canedo (a escasos metros). Paseo a pie, en bicicleta o en el tren turístico de las termas por la beira del río, picnic, observación de aves. De noche, observación del cielo.
Grado de planificación	Gestión y planificación por la empresa privada Ibernisha S.L. Planificación municipal: alumbrado público, dos aparcamientos y aparcabicis cercanos, parada del tren turístico de las termas, área recreativa cercana, bancos y papeleras.
Nivel y grado de utilización	Muy frecuentadas todo el año por residentes y turistas. Picos de afluencia en noches de fin de semana y festivos. En ocasiones, esperas de 2 horas para acceder a las piscinas.

III. Valoración del recurso	
Recursos complementarios	Río Miño, paseo, fuente termal de O Tinteiro y estación termal de Outariz.
Características deseables	Sistema de avisos de tiempo de espera en momentos de mucha afluencia de bañistas.

IV. Imágenes	
1.Piscinas interiores, estación termal de Outariz. Fuente: Alvaro Varela Arquitectos.	2.Piscinas exteriores. Fuente: Turismo de Ourense.

Fonte: Elaboración propia a partir de Turismo de Ourense.

Imaxe 6. Mapa da clasificación das augas termais da provincia de Ourense segundo a súa temperatura.

Fonte: Plan Termal para a Provincia de Ourense, 2014.

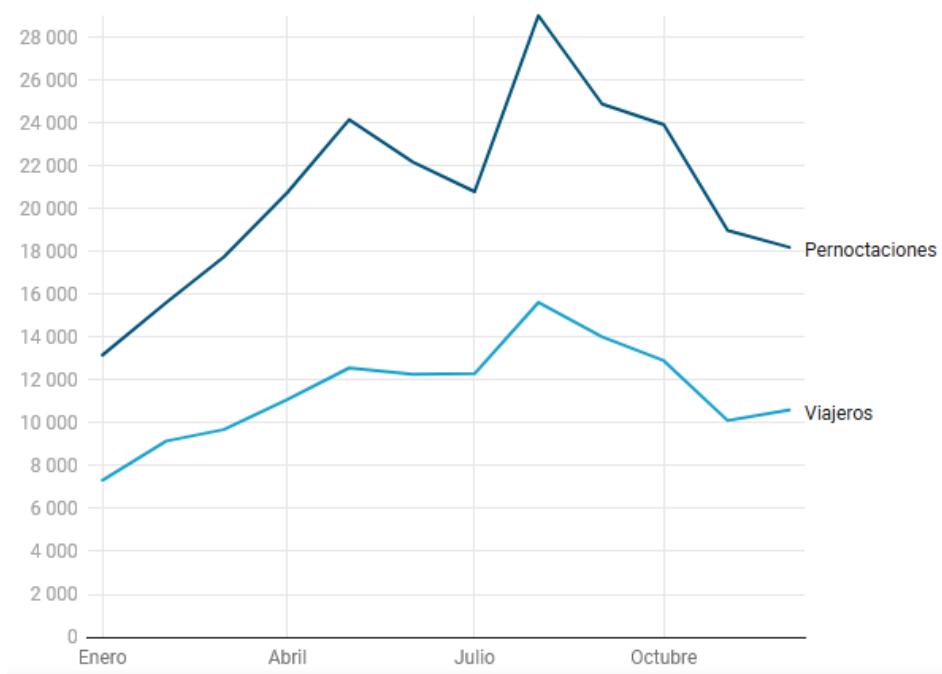
Imaxe 7. Mapa de estradas da provincia de Ourense.

Fonte: Turismo de Ourense.

Gráfico 10. Evolución do número de pernoctacións e chegada de turistas á cidade de Ourense entre xaneiro e outubro de 2022.

Turismo en Ourense, por meses (2022)

Fonte: Cruz, Teja, 2023.

Táboa 15. Recomplación dos indicadores de sustentabilidade ambiental para o turismo propostos pola bibliografía. En celdas más escuras os que se propoñen aplicar no concello de Ourense.

Ámbito/Marco temático	Indicador
Agua	Volumen y variación interanual del agua consumida
Agua	Procedencia del agua potable consumida
Agua	Sobreexplotación de acuíferos (cociente entre el volumen de agua bombeado y la recarga superior a la unidad)
Agua	Volumen de aguas reutilizadas sobre el total depurado
Agua	% de la población sin tratamiento de aguas residuales
Agua	Consumo de agua por cada pernoctación de un turista en comparación con el consumo de agua por cada noche de un residente
Agua	Consumo de agua (sector turístico)
Agua	Calidad de los cuerpos de agua
Agua	Calidad del agua de abastecimiento humano
Agua	Superficie de los acuíferos contaminados
Agua	Indicadores de calidad del agua en los puntos de muestreo

Agua	Volumen de aguas depuradas
Capacidad de carga	Nº turistas en lugares vulnerables
Capacidad de carga	Llegadas de turistas (media anual y en temporada alta)
Capacidad de carga*	Nº turistas por km2
Confort climático	Parámetros de confort climático: temperatura, humedad, vientos
Contaminación atmosférica	Contaminación del aire (sector turístico)
Contaminación atmosférica	Emisión de gases contaminantes a la atmósfera
Contaminación atmosférica	Estimación de las emisiones provocadas por la frecuencia turística
Contaminación atmosférica	Niveles de contaminantes atmosféricos: óxidos de nitrógeno, concentración de ozono, partículas en suspensión inferiores a 10 micras
Contaminación acústica	Áreas de exposición al ruido por encima de los 65 decibelios
Empresa	Nº o % de negocios que adquieren una etiqueta eco-responsable
Empresa	Tasas e impuestos aplicados con fines medioambientales
Empresa	Subvenciones a buenas prácticas ambientales
Empresa	Inversiones realizadas en la obtención de energías renovables
Empresa	% de empresas o establecimientos turísticos que utilizan una certificación voluntaria o etiquetado de sostenibilidad medioambiental
Empresa	% de empresas turísticas que participan en programas de mitigación del cambio climático, respuestas y medidas de adaptación (compensación de emisiones de dióxido de carbono, sistemas de bajo consumo de energía, etc.)
Empresa	% de empresas turísticas que apoyan activamente la protección, conservación y gestión de la biodiversidad y del paisaje locales
Energía	Consumo de energía (sector turístico)
Energía	Uso de fuentes de energía renovable
Energía	Porcentaje de energías no renovables sobre el consumo total
Energía	Volumen y variación interanual de la energía consumida según su uso
Espacios vulnerables	Espacio natural protegido (km2)
Espacios vulnerables	Vulnerabilidad medioambiental
Espacios vulnerables	Superficie ocupada por vegetación climática
Espacios vulnerables	Número de especies de flora y fauna en peligro de extinción

Espacios vulnerables	Grado de conservación paisajística de las unidades ambientales
Espacios vulnerables	% de superficie protegida según tipo de protección
Patrimonio	Nivel de uso de los lugares patrimoniales
Patrimonio	Nivel de conservación del patrimonio
Residuos	Volumen de residuos reciclados
Residuos	Volumen de residuos generados
Residuos	Volumen y variación interanual de los residuos generados según su tipo
Residuos	Volumen de fangos generados en depuradoras
Residuos	Mapa de vertederos incontrolados con expresión de efectos y resgos asociados
Residuos	Puntos de vertido y tipo de tratamiento
Residuos	Recogida selectiva de residuos
Residuos	Destino de los residuos urbanos: vertedero, incineración (con y sin recuperación de energía) y reciclaje de materia orgánica
Residuos	Volumen de residuos reciclados o tratados / volumen total generado
Residuos	% de aguas residuales del propio destino tratadas para al menos un nivel secundario antes del vertido
Residuos	% del total de residuos reciclados por turista en comparación con el volumen total de residuos reciclados por habitante al año
Transporte	Nivel de uso de los medios de transporte existentes al destino
Transporte	Intensidad Media del Tráfico (IMD)de las principales vías de comunicación

Fonte: elaboración propia a partir de OMT, 2005; Ivars Baidal, 2001; Comisión Europea, Dirección General de Mercado Interior, Industria, Emprendimiento y Pymes, 2016; e Tanguay et al., 2012.

Imaxe 8. Planificación para a acción “Ourense Capital termal”, dentro da liña estratégica “productos termais” do Plan de Turismo Termal para a provincia de Ourense.

5. PROGRAMA DE ACCIÓNS																	
L.E.3. PRODUTOS TERMAIS																	
PROGRAMA DE ACCIÓN	3.1. Deseño de produtos turísticos 3.1.3. A Auga é patrimonio																
XUNTA DE GALICIA	<p>Acción 3.1.3.1. Ourense Capital Termal</p> <p>Descripción Esta proposta consiste na articulación dun produto turístico termal na cidade de Ourense.</p> <p>Actores implicados - Concello de Ourense - Touroperadores a definir - Galicia Calidade</p> <p>Desenvolvemento da acción A experiencia comeza coa chegada do usuario a un hotel da cidade, momento no que se lle entregan un bono desconto cosmética, un bono desconto moda e un pack de 5 vales por tapas a canxear nalgún dos restaurantes recollidos nun listado. Promoverase o movemento Slow Food ligado á promoción de produtos enogastronómicos galegos e saudables, en colaboración con Galicia Calidade. Durante o segundo día ten lugar a visita guiada ao Centro de Interpretación das Burgas e o Baño na Piscina Termal. O terceiro día o usuario de "Ourense Termal" participa nunha visita guiada á catedral e ás principais rúas do centro histórico. Finalizada a mesma, pode continuar a disfrutar pola súa conta da cidade. O último día, unha vez finalizado o almorzo, o usuario realiza a visita guiada "As Pontes de Ourense". Desde un enclave privilexiado e con vistas ao río, un guía explícale a construcción de pontes durante as diferentes fases históricas, con especial referencia á ponte romana. Rematada a visita, e en base á información facilitada tanto no material sobre o programa como nas recomendacións dos diferentes axentes involucrados (hotel, guía turístico), o turista pode optar por achegarse a algúnhia das instalacións termais do entorno do río Miño, para o que disporá de información completa sobre as posibilidades de transporte e horarios.</p> <p>Orzamento estimado 10.000 € (Pendente financiación)</p>																
DEPUTACIÓN OURENSE	<table border="1"> <thead> <tr> <th>Calendario de realización</th><th>2014</th><th>2015</th><th>2016</th><th>2017</th><th>2018</th><th>2019</th><th>2020</th></tr> </thead> <tbody> <tr> <td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td></tr> </tbody> </table>	Calendario de realización	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020								
Calendario de realización	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020										
galicia 360 turismo																	
galicia																	

72

PLAN DE TURISMO TERMAL PARA A PROVINCIA DE OURENSE

Fonte: Xunta de Galicia, s.d.

Bibliografía

- Agencia Estatal de Meteorología (17 de enero de 2023). *Valores Extremos. Ourense*. http://www.aemet.es/es/serviciosclimaticos/datosclimatologicos/efemerides_extremos/?w=0&k=gal&l=1690A&datos=det&x=1690A&m=13&v=todos
- Albarrán Periáñez, J. D. (2018). Metodologías para la participación social en proyectos de planificación turística territorial. En Somoza Medina, X. (Coord.), *De lugar geográfico a destino turístico: Análisis, planificación y gestión de los procesos de cambio generados por el turismo* (pp. 91-101). Universidad de León.
- Alén González, M. E., Domínguez Vila, T. e Fraíz García, A. (2010). El turismo senior como segmento de mercado emergente. *Cuadernos de Turismo*, 26, 9-24.
- Alén González, M. E., e Rodríguez Comesaña, L. (2004). Avaliación da calidade percibida polos clientes de establecementos termais a través da análise das súas expectativas e percepcións. *Revista Galega de Economía*, 13(1-2), 5-22.
- Alén González, M. E., Losada Sánchez, N. e Domínguez Vila, T. (2014). Termalismo y turismo senior. *Bol. Soc. Esp. Hidrol. Méd.*, 29(2), 213.
- Alén González, M. E., Rodríguez-Toubes Muñiz, D. e Díaz Barreiros, S. (2012). Motivaciones y formación de imágenes en el destino turístico Ourense. *Cultur, Revista de Cultura e Turismo*, 6(1), 107-124.
- Alvarez Clavijo, A. F. (2017). Análisis de criterios de sostenibilidad turística aplicados en países como Colombia y Suiza [Tesis de grado, Universidad Tecnológica de Pereira]. <https://repositorio.utp.edu.co/dspace/bitstream/11059/9115/1/T338.4791%20A473.pdf>
- Araújo Vila, N., Fraiz Brea, J. A. e de Carlos Villamarín, P. (2014). El termalismo como herramienta promocional de la ciudad de Ourense. *Bol. Soc. Esp. Hidrol. Méd.*, 29(2), 205-206.
- Araujo, P.A., Vázquez-Barquero, J. A. e González-Díéguez, E. (2012). Sustainable Tourism and environmental aspects in the thermal capital Ourense. En F. Maraver e M. Z. Karagulle (Eds.), *Medical Hydrology and Balneology: Environmental Aspects* (p. 225). Universidad Complutense de Madrid.
- Arévalo Pacheco, G. J. e Guerrero García Rojas, H. R. (2014). Turismo de salud por medio del aprovechamiento de aguas termales Caso de la Ruta de la Salud de Michoacán. *Economía y sociedad*, 31, 121-143.
- Arnáiz, A. (18 de febrero de 2018). El 36 % del censo gallego se concentra en siete ciudades. *El Correo Gallego*. <https://www.elcorreogallego.es/galicia/el-36-del-censo-gallego-se-concentra-en-siete-ciudades-HA6453090>
- Artaraz Miñón, M., Forcada Sainz, J. e García Alonso, O. (2012). La gestión de los residuos municipales en España: ¿vamos por el buen camino? *Revista española de control externo*, 14(40), 2012, 79-104.
- Ascón, M. (1 de abril de 2022). Adaptar la piscina de As Burgas a la ley termal costará medio millón. *La Voz de Galicia*.

https://www.lavozdegalicia.es/noticia/ourense/ourense/2022/04/01/adaptar-piscinas-burgas-ley-termal-costara-medio-millon/0003_20220401C1991.htm

Ascón, M. (12 de maio de 2021). Jácome renuncia al carril bici por la nueva limitación a 30 por hora. *La Voz de Galicia*.
https://www.lavozdegalicia.es/noticia/ourense/2021/05/12/jacome-renuncia-carril-bici-nueva-limitacion-30-hora/0003_202105012C3991.htm

Ascón, M. (13 de febrero de 2022). Los baños termales a orillas del Miño en Ourense, dos años en dique seco. *La Voz de Galicia*.
<https://www.lavozdegalicia.es/noticia/ourense/ourense/2022/02/12/banos-termales-orillas-ourense-cumplen-dos-anos-cerrados/00031644662378190578381.htm>

Ascón, M. (23 de decembro de 2022). Coches de alquiler desde 8,5 euros la hora para los viajeros que llegan en AVE a Ourense. *La Región*.
https://www.lavozdegalicia.es/noticia/ourense/2022/12/23/coches-alquiler-85-euros-hora-viajeros-ave/0003_202212023C1991.htm

Balagué, J. e Brualla, P. (2001). *La Planificación del destino turístico en el siglo XXI*.

Balnearios de Cantabria (s.f.). ¿Sabes en qué se diferencia un Balneario de un Spa?
<https://balneariosdecantabria.com/actualidad/sabes-en-que-se-diferencia-un-balneario-de-un-spa/>

Barrado Timón, D. A. (2004). El concepto de destino turístico. Una aproximación geográfico-territorial. *Estudios Turísticos*, 160, 45-68.

Barrera, C. e Bahamondes, R. (2012). Turismo Sostenible: Importancia en el cuidado del medio ambiente. *RIAT, Revista Interamericana de Ambiente y Turismo*, 8(1), 50-56.

Bell, S. e Morse, S. (2008). *Sustainability Indicators. Measuring the Immeasurable?*. Earthscan.

Booking.com. <https://www.booking.com/>

Braña Rey, F., Casado-Neira, D. e Dapía Conde, M. (2018). Usos e patróns nas áreas termais da provincia de Ourense como topías. En E. De Blas Varela, V. Rodríguez Vázquez e X. A. Vila Sobrino (Coords.), *Proyectos INOU 2017: Investigación aplicada na provincia de Ourense* (pp. 25-43). Universidade de Vigo.

Caldaria Hoteles y Balnearios (10 de xullo de 2018). *Cómo se forman las aguas termales*.
<https://www.caldaria.es/formacion-aguas-termales/>

Caldaria Hoteles y Balnearios. *Turismo termal: oportunidades*. Recuperado o 24 de xaneiro de 2023 de <https://www.caldaria.es/turismo-termal/>

Carballo, R. A. (27 de decembro de 2022). Nace en Ourense la primera empresa gallega de alquiler de coches para usos puntuales. *La Región*.
<https://www.lavozdegalicia.es/noticia/ourense/celanova/2022/12/26/nace-ourense-primer-a-empresa-gallega-alquiler-coches-usos-puntuales/00031672059047104134334.htm>

Carballo, R. A. (7 de xaneiro de 2023). El AVE dispara la demanda de coches de alquiler: «Teníamos 15 y no nos llegaban. Tuvimos que comprar más». *La Región*.
<https://www.lavozdegalicia.es/noticia/ourense/2023/01/04/crece-demanda-alquiler->

coches-ourense-teniamos-cerca-quince-vehiculos-llegaban-tuvimos-comprar-/00031672829938158207896.htm

Casado-Neira, D., López-Viso, M., Braña Rey, F. e Dapía Conde, M. (2019). Retos na posta en valor do patrimonio natural e cultural nas vilas termais da provincia de Ourense. En E. De Blas Varela, V. Rodríguez Vázquez e X. A. Vila Sobrino (Coords.), *Proxectos INOU 2018: Investigación aplicada na provincia de Ourense* (pp. 9-30). Universidade de Vigo.

Cerdán, A., Torres-Delgado, A. e Pla, E. (2018). Ciudades turísticas, un análisis de los elementos que condicionan su sostenibilidad. En Somoza Medina, X. (Coord.), *De lugar geográfico a destino turístico: Análisis, planificación y gestión de los procesos de cambio generados por el turismo* (pp. 313-324). Universidad de León.

Cid Iglesias, B., Gueimonde Canto, A. I., García Feal, O., Pérez Losada, F. E., Rodríguez Toubes-Muñiz, D., Iglesias Sarmiento, V., Ribadas Pena, F. J., Laza Fidalgo, R., Cotos Yáñez, T. R., Rivo López, E. e Astray Dopazo, G. (2020). Indicador composto de valoración do desempeño turístico sustentable dos espazos naturais protexidos (ENP) da provincia de Ourense. En E. De Blas Varela, (Coord.), *Proxectos INOU 2019: Investigación aplicada na provincia de Ourense* (pp. 9-35). Universidade de Vigo.

Cid, X. (22 de setembro de 2022). El Gran Hotel Balneario cubrirá una “necesidad histórica” del termalismo. *La Región*. <https://www.laregion.es/articulo/ourense/gran-hotel-balneario-cubrira-necesidad-historica-termalismo/202209282323531163858.html>

Cid, X. (28 de xullo de 2019). Las llamas arrasan el complejo hotelero de Pozas de Maimón. *La Región*. <https://www.laregion.es/articulo/ourense/arde-madrugada-local-abandonado-pozas-maimon/20190728132308884857.html>

Clúster de Turismo de Galicia (11 de noviembre de 2021). *Estratexia de Turismo de Galicia 2017-2021*. <http://estratexia.clusterturismogalicia.com/>

Comisión Europea (s.d.). *Fondos Estructurales y de Inversión Europeos 2014-2020*. https://commission.europa.eu/funding-tenders/find-funding/funding-management-mode/2014-2020-european-structural-and-investment-funds_es

Comisión Europea, Dirección General de Mercado Interior, Industria, Emprendimiento y Pymes (2016). *El Sistema Europeo de Indicadores Turísticos: herramienta del ETIS para la gestión de destinos sostenibles*. <https://data.europa.eu/doi/10.2873/671106>

Concello de Ourense (2012). *Plan de Movilidad Urbana Sostenible de Ourense*. https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwiuhcOi9bz8AhVFmqQKHWT7DkqQFnoECAkQAQ&url=https%3A%2F%2Fourense.gal%2Fmedia%2FAreas%2FTransporte_Publico%2FPDF%2Fplan_mobilidade_urbana.pdf&usq=AOvVaw1hr7kDm_ziEQf6qdcNfpWX

Creciente Maseda, M., González Soutelo, S. e Simons, P. (2018). *Thermal tourism and spa heritage in Europe the case of EHTTA – European Historic Thermal Towns Association*. Scientific Committee of EHTTA.

Criado, M. A. (7 de maio de 2018). Las emisiones del turismo igualan a las de los coches o el ganado. *El País*. País. https://elpais.com/elpais/2018/05/07/ciencia/1525685367_860097.html

- Cruz, I. e Teja, A. (25 de xaneiro de 2023). ¿Cómo son los turistas que visitan Ourense? *La Región*. <https://www.laregion.es/articulo/ourense/como-son-turistas-que-visitan-ourense/202301242232081192526.html>
- Del Caño, X. M. (1996). Orense. Ediciones Júcar.
- Del Río Rama, M. C., Álvarez García, J., Araújo Vila, N., Fraiz Brea, J. A., Rodríguez Campo, M. L., Rodríguez de la Fuente, M. e Rodríguez-Toubes Muñiz, D. (2014). O Turismo termal na provincia de Ourense e a súa vinculación ao turismo experiencial. En M. Lameiras Fernández (Dir.), *Proxectos INOU 2012: investigación aplicada na provincia de Ourense* (pp. 149-172). Universidade de Vigo.
- Delle Femmine, L. (22 de mayo de 2019). *Ourense, el epicentro de la España envejecida*. Faro de Vigo. https://elpais.com/internacional/2019/05/14/actualidad/1557838443_744758.html
- Departamento de Asuntos Económicos y Sociales (s.d.). Programa 21. *United Nations*. <https://www.un.org/spanish/esa/sustdev/agenda21/index.htm>
- Deputación Ourense (s.d.). *El Plan de Sostenibilidad Turístico en "Ourense Termal" promueve la exploración de nuevos nichos de mercado relacionados con la salud y turismo deportivo*. Recuperado o 26 de xaneiro de 2023 de <https://www.depourense.gal/index.php/es/mainmenu-noticias-es/6934-el-plan-de-sostenibilidad-turistico-en-ourense-termal-promueve-la-exploracion-de-nuevos-nichos-de-mercado-relacionados-con-la-salud-y-turismo-deportivo>
- Díaz Fernández, J. A. (2019). La oferta de termalismo en la Eurorregión Galicia – Región Norte de Portugal: una fortaleza estratégica para la dinamización del desarrollo endógeno local. En M. Á. Álvarez Vázquez, e E. De Uña-Álvarez (Coords.), *Perspectivas del agua: investigación, gestión y valores del agua en el mundo actual* (pp. 173-185). Universidade de Vigo.
- Díaz Fernández, J.A. (2022). El producto turístico termal en Galicia: una fortaleza estratégica para la desestacionalización de la oferta. En A. Barrientos Báez, E. Parra López e J. A. (Coords.), *Investigaciones actuales en ciencias sociales y en turismo* (pp. 135-150). Tirant Lo Blanch.
- Doallo, M. (5 de abril de 2022). Ourense cuenta con una nueva propuesta de «spa» urbano. *La Voz de Galicia*. https://www.lavozdegalicia.es/noticia/ourense/ourense/2022/04/05/spa-medio-ciudad/0003_20220405C8991.htm
- Domínguez, T., de Carlos, P., Rodríguez, M. L. e Rodríguez-Toubes, D. (2019). Efectos positivos dos programas de turismo termal provincias na calidade de vida das persoas maiores. En E. De Blas Varela, V. Rodríguez Vázquez e X. A. Vila Sobrino (Coords.), *Proxectos INOU 2018: Investigación aplicada na provincia de Ourense* (pp. 31-52). Universidade de Vigo.
- Educatur,
- Equipamientos y servicios municipales (17 de agosto de 2020). *Un nuevo carril bici recorrerá Ourense desde A Ponte a Mariñamansa*. <https://www.eysmunicipales.es/actualidad/un-nuevo-carril-bici-que-recorrera-ourense-desde-a-ponte-a-marinamansa>

Escuela Gallega de Desarrollo Empresarial (31 de xaneiro de 2020). *Turismo, el sector empresarial que más rápido crece en Galicia.* <https://egade.es/turismo-sector-galicia/>

Estrategia de cambio climático de la Península de Yucatán (s.d.). *Antecedentes históricos.* <http://www.ccpv.gob.mx/internacional/antecedentes-historicos.php>

Europa Press Galicia (20 de xaneiro de 2022) Ourense presenta el plan turístico con el que aspira a convertirse en la "provincia termal de Europa". *Europa Press.* <https://www.europapress.es/galicia/noticia-ourense-presenta-plan-turistico-aspira-convertirse-provincia-termal-europa-20220120191601.html>

Europa Press Galicia (20 de xaneiro de 2022). Ourense presenta el plan turístico con el que aspira a convertirse en la "provincia termal de Europa". *Europa Press.* <https://www.europapress.es/galicia/noticia-ourense-presenta-plan-turistico-aspira-convertirse-provincia-termal-europa-20220120191601.html>

Europa Press Galicia (23 de marzo de 2022). Galicia redujo en un 35,9% sus emisiones de gases de efecto invernadero respecto a 1990. *Europa Press.* <https://www.europapress.es/galicia/noticia-galicia-redujo-359-emisiones-gases-efecto-invernadero-respecto-1990-20220323165703.html>

Europa Press Galicia (4 de febreiro de 2020). Galicia suma un récord con 5,1 millones visitantes en 2019. *Europa Press.* <https://www.europapress.es/galicia/noticia-galicia-suma-record-51-millones-visitantes-2020-situa-cabeza-crecimiento-espana-20200204145411.html>

Extremadura 2030 (s.d.). *La estrategia.* Recuperado o 20 de xaneiro de 2023 de <https://extremadura2030.com/analisis-daf/>

Fariña Bustos F. (1993). Ourense. Editorial Everest.

Fariña Jamardo, X. (1993). *Os Concellos Galegos.* (Vol. 6). Fundación Pedro Barrié de La Maza.

Fariñas, X. (20 de xaneiro 2023). Galería | Así están algunos de los edificios abandonados en Ourense. *La Región.* <https://www.laregion.es/album/ourense/galeria-asi-estan-algunos-edificios-abandonados-ourense/202301191855121191209.html>

Faro de Vigo (2 de xaneiro de 2021). *Otro recurso termal en el olvido: la Casa de Baños de Outeiro, en ruinas en el corazón de la ciudad.* <https://www.farodevigo.es/ourense/2021/10/02/recurso-termal-olvido-casa-banos-57919438.html>

Faro de Vigo (3 de marzo de 2019). *Detectan siete puntos de agua termal capaces de abastecer un hotel balneario en As Burgas.* <https://www.farodevigo.es/ourense/2019/03/03/detectan-siete-puntos-agua-termal-15759970.html>

Fernández Marcos, M. D. (2016). Situación del termalismo en Galicia. *Bol. Soc. Esp. Hidrol. Méd.*, 31(1), 57-58.

Font Garolera, J., Sánchez Aguilera, D. e Coma Guitart, J. (2018). El turismo como milagro. Estrategias de dinamización de áreas en declive en Teruel. En Somoza Medina, X. (Coord.), *De lugar geográfico a destino turístico: Análisis, planificación y gestión de los procesos de cambio generados por el turismo* (pp. 369-379). Universidad de León.

- Font, X., Torres-Delgado, A., Crabolu, G., Palomo Martínez, J., Kantenbacher, J. e Miller, G. (2021). The impact of sustainable tourism indicators on destination competitiveness: the European Tourism Indicator System. *Journal of Sustainable Tourism*, 19(10), 1-24. <https://doi.org/10.1080/09669582.2021.1910281>
- Fraiz Brea, J. A. (2018). El turismo sostenible y sus derivadas. *Cuadernos de derecho local*, 47, 229-249.
- Fraiz Brea, J. A., Araújo Vila, N. e de Carlos Villamarín, P. (2014). La unión del turismo deportivo y el turismo termal en la creación de un nuevo producto. *Bol. Soc. Esp. Hidrol. Méd.*, 31(1), 171-172.
- Fraiz, J. (18 de mayo de 2021). *La brecha económica entre Ourense y Galicia creció este siglo y expertos urgen modificar el gasto público*. Faro de Vigo. <https://www.farodevigo.es/ourense/2021/05/18/brecha-economica-ourense-galicia-crecio-51934303.html>
- Galán, P. (29 de noviembre de 2019). Así será el plan de movilidad: cámaras, radares y todas las calles a 30 por hora. *La Región*. <https://www.laregion.es/articulo/ourense/asi-sera-plan-movilidad-camaras-radares-todas-calles-30-hora/20191129101641909802.html>
- Galán, P. (4 de agosto de 2022). La obra para reabrir la piscina termal de As Burgas, a escena. *La Región*. <https://www.laregion.es/articulo/ourense/obra-reabrir-piscina-termal-burgas-escena/202208032312491150669.html>
- García, T. (19 de xuño de 2022). La despoblación en Galicia y sus 3.954 aldeas vacías: Los municipios con menos habitantes. *Quincemil*. <https://www.elespanol.com/quincemil/articulos/actualidad/la-despoblacion-en-galicia-y-sus-3954-aldeas-vacias-los-municipios-con-menos-habitantes>
- Gil, F. J. (11 de xaneiro de 023). La línea gallega de alta velocidad se convierte en la más cara de España. *La Región*. <https://www.laregion.es/articulo/ourense/linea-gallega-alta-velocidad-convierte-mas-cara-espana/202301110147221189136.html>
- Gómez Gil, C. (2017/18). Objetivos de Desarrollo Sostenible (ODS): una revisión crítica. *Papeles de relaciones ecosociales y cambio global*, 140(1), 107-118.
- Gómez, J. L. (22 de xaneiro de 2023). El turismo, en cifras récord de visitas y gastos. *La Región*. <https://www.laregion.es/articulo/economia/turismo-cifras-record-visitas-gastos/202301212232391191769.html>
- Gómez, O. (8 de xuño de 2020). El termalismo gana al coronavirus en "la "provincia termal". *Onda Cero*. https://www.ondacero.es/emisoras/galicia/ourense/noticias/termalismo-gana-coronavirus-provincia-termal_202006085edd1f4f835230001c67982.html
- González Castro, R. (s.d.). *El medio natural: oportunidad de desarrollo sostenible en la provincia de Ourense*. Cámara Oficial de Comercio e Industria de Ourense. <http://afiprodel.org/afiprodel/bibliografia/>
- González, E. (25 de agosto de 2021). Más del 48% de los residuos que generamos en España terminan en vertedero. *El Confidencial*. https://www.elconfidencial.com/medioambiente/ciudad/2021-08-25/las-cifras-del-reciclaje-en-espana_3241930/

- Gueimonde-Canto, A., Rodríguez- López, N., Diéguez-Castrillón, M.I., Blanco-Cerradello, L. (2020). Configurando la competitividad sostenible en destinos termales: el caso de Ourense. En N. Araújo Vila e J.A. Fraiz Brea (Coords), *La economía empresarial. Aportaciones científicas para su desarrollo. Libro de resúmenes del XXII seminario hispano luso de economía empresarial* (pp. 50-51). Universidade de Vigo.
- Guía Repsol (16 de enero de 2023). *Descubrir: provincia de Ourense*. https://www.guiarepsol.com/es/descubrir/mapa/?page=1&category_id=31&doc_type=ficha&province_id=32&calification=2,3,1
- Hoekstra, A.Y. e Mekonnen, M.M. (2012). The water footprint of humanity. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 109(9), 3232–3237.
- Hosany, S., Ekinci, Y., e Uysal, M. (2006). Destination image and destination personality: An application of branding theories to tourism places. *Journal of Business Research*, 59(1), 638-642. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2006.01.001>
- Hosteltur (12 de decembro de 2020). *El turismo aumentó su aportación al PIB en 2019 hasta el 12,4%*. https://www.hosteltur.com/141109_el-turismo-aumento-su-aportacion-al-pib-en-2019-hasta-el-124.html
- Huete, C. (28 de agosto de 2007). Ourense cambiará el diseño urbano de toda la zona de As Burgas. *El País*. https://elpais.com/diario/2007/08/28/galicia/1188296288_850215.html
- Iberley (2 de mayo de 2017). *Competencias de las Diputaciones provinciales*. <https://www.iberley.es/temas/competencias-diputaciones-provinciales-62198>
- Iglesias, B. (15 de decembro de 2022). La senda norte-sur de Ourense estará en obras antes del verano de 2023. *La Región*. <https://www.laregion.es/articulo/ourense/send-norte-sur-ourense-estara-obras-antes-verano-2023/202212142242321182986.html>
- Iglesias, B. (21 de setembro de 2021). Solo una de las 17 medidas urgentes del plan de movilidad urbana de Ourense está activa. *La Región*. <https://www.laregion.es/articulo/ourense/solo-17-medidas-urgentes-plan-movilidad-urbana-activa/202109220203351065368.html>
- Iglesias, B. (25 de xaneiro de 2023). El Concello de Ourense reconoce que las obras de la vieja cárcel no empezarán antes de 2024. *La Región*. <https://www.laregion.es/articulo/ourense/jacome-reconoce-que-obra-vieja-carcel-empezaran-antes-2024/202301251427091192612.html>
- Imbert-Bouchard Ribera, D., Sans Pascual, M., Hidalgo Quevedo, P. e Sánchez Tarazaga, D. (2018). El tratamiento de la actividad turística a través de los instrumentos de movilidad de carácter local: el caso de los Planes de Movilidad Urbana en Catalunya. En Somoza Medina, X. (Coord.), *De lugar geográfico a destino turístico: Análisis, planificación y gestión de los procesos de cambio generados por el turismo* (pp. 15-25). Universidad de León.
- Inglada Galiana, E. e Sastre Centeno, J. M. (2016). Reflexiones sobre responsabilidad social empresarial, responsabilidad pública y la sostenibilidad medioambiental. *Revista Galega de Economía*, 25(3), 5-22.

Inorde – Turismo Ourense. (20 de xaneiro de 2022). *Presentación en FITUR del Plan de Sostenibilidad Turística en Destino “Ourense Termal”* [Arquivo de vídeo]. Youtube. https://www.youtube.com/watch?v=68xgn31U_IQ

Instituto Galego de Estatística (2023). *Aportación del turismo al PIB de la economía española: por PIB y sus componentes, valor absoluto/porcentaje/índice y periodo.* [Ficheiro de datos]. Recuperado de <https://www.ine.es/jaxi/Tabla.htm?path=/t35/p011/rev19/serie/I0/&file=03001.px&L=0>

Instituto Galego de Estatística (2023). *Captación e disponibilidade de auga.* [Ficheiro de datos]. Recuperado de <https://www.ige.gal/igebdt/selector.jsp?COD=786&paxina=001&c=0101006002>

Instituto Galego de Estatística (2023). *Custo unitario da auga.* [Ficheiro de datos]. Recuperado de <https://www.ige.gal/igebdt/selector.jsp?COD=5825&paxina=001&c=0101006002>

Instituto Galego de Estatística (2023). *Distribución de auga por grandes grupos de usuarios.* [Ficheiro de datos]. Recuperado de <https://www.ige.gal/igebdt/selector.jsp?COD=787&paxina=001&c=0101006002>

Instituto Galego de Estatística (2023). *Emisións de gases de efecto invernadero por categoría de actividad.* [Ficheiro de datos]. Recuperado de <https://www.ige.gal/igebdt/selector.jsp?COD=6883&paxina=001&c=0101006002>

Instituto Galego de Estatística (2023). *Encuesta de población activa.* https://www.ige.eu/web/mostrar_actividade_estatistica.jsp?idioma=es&codigo=0204031014

Instituto Galego de Estatística (2023). *Gasto das empresas en protección ambiental. CNAE-2009.* [Ficheiro de datos]. Recuperado de <https://www.ige.gal/igebdt/selector.jsp?COD=3485&paxina=001&c=0101006002>

Instituto Galego de Estatística (2023). *Hoteles: encuesta de ocupación, índice de precios e indicadores de rentabilidad. Resultados.* [Ficheiro de datos]. Recuperado de https://www.ine.es/dyngs/INEbase/operacion.htm?c=Estadistica_C&cid=1254736177015&menu=resultados&idp=1254735576863#!tabs-1254736195376

Instituto Galego de Estatística (2023). *Indicadores de rendibilidade do sector hoteleiro.* [Ficheiro de datos]. Recuperado de <https://www.ige.gal/igebdt/selector.jsp?COD=5793&paxina=001&c=0305002002>

Instituto Galego de Estatística (2023). *Materiais recuperados despois do tratamento nas plantas de residuos de competencia municipal.* [Ficheiro de datos]. Recuperado de <https://www.ige.gal/igebdt/selector.jsp?COD=8982&paxina=001&c=0101006001>

Instituto Galego de Estatística (2023). *Núcleos de poboación con e sen recollida selectiva de residuos.* [Ficheiro de datos]. Recuperado de <https://www.ige.gal/igebdt/selector.jsp?COD=955&paxina=001&c=0101006002>

Instituto Galego de Estatística (2023). *Poboación ocupada de 16 e más anos dos sete grandes concellos de Galicia, por sector económico.* [Ficheiro de datos]. Recuperado de <https://www.ige.gal/igebdt/selector.jsp?COD=6524&paxina=001&c=0204031014>

Instituto Galego de Estatística (2023). *Poboación ocupada por sector económico, sexo e situación profesional.* [Ficheiro de datos]. Recuperado de <https://www.ige.gal/igebdt/selector.jsp?COD=6407&paxina=001&c=0204031014>

Instituto Galego de Estatística (2023). *Poboación segundo sexo e grupos quinquenais de idade.* [Ficheiro de datos]. Recuperado de <https://www.ige.gal/igebdt/selector.jsp?COD=100&paxina=001&c=0201001002>

Instituto Galego de Estatística (2023). *Porcentaxe de persoas que se desprazan habitualmente segundo modo de transporte.* [Ficheiro de datos]. Recuperado de <https://www.ige.gal/igebdt/selector.jsp?COD=10070&gnp=2&paxina=001&c=0101001001>

Instituto Galego de Estatística (2023). *Produto interior bruto (PIB) por concello. Ano 2020.* [Ficheiro de datos]. Recuperado de [https://www.ige.gal/igebdt/esqv.jsp?ruta=verPpalesResultados.jsp?OP=1&B=1&M=1&COD=9958&R=9913\[32:32001:32002:32003:32004:32005:32006:32007:32008:3209:32010:32011:32012:32013:32014:32015:32016:32018:32017:32019:32020:32022:32021:32023:32024:32025:32029:32026:32027:32028:32030:32031:32033:32034:32035:32038:32039:32040:32041:32042:32043:32044:32045:32046:32047:32048:32049:32050:32051:32052:32053:32054:32055:32056:32057:32058:32059:32060:32061:32063:32064:32062:32065:32066:32067:32068:32069:32071:32072:32073:32074:32075:32076:32070:32077:32078:32079:32080:32081:32082:32083:32084:32085:32086:32087:32088:32089:32090:32091:32092:32032:32036:32037\]&C=1\[all\]&F=&S=TI1:0\]:2:0&SCF](https://www.ige.gal/igebdt/esqv.jsp?ruta=verPpalesResultados.jsp?OP=1&B=1&M=1&COD=9958&R=9913[32:32001:32002:32003:32004:32005:32006:32007:32008:3209:32010:32011:32012:32013:32014:32015:32016:32018:32017:32019:32020:32022:32021:32023:32024:32025:32029:32026:32027:32028:32030:32031:32033:32034:32035:32038:32039:32040:32041:32042:32043:32044:32045:32046:32047:32048:32049:32050:32051:32052:32053:32054:32055:32056:32057:32058:32059:32060:32061:32063:32064:32062:32065:32066:32067:32068:32069:32071:32072:32073:32074:32075:32076:32070:32077:32078:32079:32080:32081:32082:32083:32084:32085:32086:32087:32088:32089:32090:32091:32092:32032:32036:32037]&C=1[all]&F=&S=TI1:0]:2:0&SCF)

Instituto Galego de Estatística (2023). *Residuos urbanos recollidos (selectivamente e mesturados) por clase de residuos.* [Ficheiro de datos]. Recuperado de <https://www.ige.gal/igebdt/selector.jsp?COD=789&paxina=001&c=0101006002>

Instituto Galego de Estatística (2023). *Taxas de actividade, ocupación e paro para a poboación de 16 e más anos dos sete grandes concellos de Galicia.* [Ficheiro de datos]. Recuperado de <https://www.ige.gal/igebdt/selector.jsp?COD=6526&paxina=001&c=0204031014>

Instituto Galego de Estatística (2023). *Taxas de actividade, ocupación e paro por sexo.* [Ficheiro de datos]. Recuperado de <https://www.ige.gal/igebdt/selector.jsp?COD=6369&paxina=001&c=0204031014>

Instituto Galego de Estatística (2023). *Taxas de actividade, ocupación e paro para a poboación de 16 e más anos dos sete grandes concellos de Galicia.* [Ficheiro de datos]. Recuperado de <https://www.ige.gal/igebdt/selector.jsp?COD=3403&paxina=001&c=0204031014>

Instituto Galego de Estatística (2023). *Viaxeiros entrados e noites en establecementos hoteleiros e de turismo rural por procedencia.* [Ficheiro de datos]. Recuperado de <https://www.ige.gal/igebdt/selector.jsp?COD=1945&paxina=001&c=0305002002>

Instituto Galego de Estatística (2023). *Viaxeiros, noites e estadía media en establecementos hoteleiros por puntos turísticos-concellos. Datos mensuais.* [Ficheiro de datos]. Recuperado de <https://www.ige.gal/igebdt/selector.jsp?COD=3479&paxina=001&c=0305002002>

Instituto Galego de Estatística (2023). *Viaxeiros, noites e estadía media por procedencia e tipo de aloxamento. España e Galicia. Datos mensuais*. [Ficheiro de datos]. Recuperado de <https://www.ige.gal/igebdt/selector.jsp?COD=3484&paxina=001&c=0305002002>

Instituto Galego de Estatística (2023). *Viaxeiros, noites e estadía media en establecementos hoteleiros e de turismo rural. España, Galicia e provincias. Datos mensuais*. [Ficheiro de datos]. Recuperado de <https://www.ige.gal/igebdt/selector.jsp?COD=3476&paxina=001&c=0305002002>

Instituto Galego de Estatística (2023). *Xeración total e recollida selectiva bruta dos residuos de competencia municipal*. [Ficheiro de datos]. Recuperado de <https://www.ige.gal/igebdt/selector.jsp?COD=8981&paxina=001&c=0101006001>

Instituto Nacional de Estadística (2023). *Distribución porcentual de los activos por sector económico y provincia*. <https://www.ine.es/jaxiT3/Datos.htm?t=3994>

Instituto Nacional de Estadística (2023). *P.I.B. a precios de mercado y valor añadido bruto a precios básicos: Precios corrientes por provincias, ramas de actividad y periodo*. <https://www.ine.es/jaxi/Datos.htm?path=/t35/p010/rev19/homoge/I0/&file=02001.px>

Ivars Baidal, J. A. (2001). *Planificación y gestión del desarrollo turístico sostenible: propuestas para la creación de un sistema de indicadores*. Universidad de Alicante.

Jardón Ferreiro, E. (2020). El posicionamiento estratégico: una identidad competitiva global [Tesis de doctorado, Universitat de València]. Repositori d'Objectes Digitals per a l'Ensenyament la Recerca i la Cultura. <https://roderic.uv.es/handle/10550/75927>

Jardón Ferreiro, E., del Campo Villares, M. O. e Miguéns-Refojo, V. (2022). La sostenibilidad turística: el turismo de interior, Ourense. *Rotur, Revista de Ocio y Turismo*, 16(1), 165-185. <https://doi.org/10.17979/rotur.2022.16.1.7411>

Jiménez, E. (18 de setembre de 2019). Las cinco tendencias mundiales del termalismo. *CMD sport*. <https://www.cmdsport.com/esencial/cmd-fitnessgym/las-cinco-tendencias-mundiales-del-termalismo/>

La Alacena Roja (3 de febrero de 2022). *Ourense inicia la restauración del espacio de las Pozas de Maimón*. <https://laalacenaroja.com/ourense-inicia-la-restauracion-del-espacio-de-las-pozas-de-maimon/>

La Moncloa (28 de outubro 2021). *El número de ocupados supera los 20 millones de personas en el tercer trimestre, la mayor cifra desde 2008, según la EPA*. <https://www.lamoncloa.gob.es/serviciosdeprensa/notasprensa/asuntos-economicos/Paginas/2021/281021-epa.aspx>

La Opinión A Coruña (19 de novembro de 2022). *Galicia reducirá las emisiones de gases de efecto invernadero en un 57% para 2030*. <https://www.laopinioncoruna.es/sociedad/2022/11/19/galicia-reducira-emisiones-gases-efecto-78776612.html>

La Región (11 de xaneiro de 2023). *Ourense apostará por el turismo de eventos en Fitur con el aval del AVE*. <https://www.laregion.es/articulo/ourense/ourense-apostara-turismo-eventos-fitur-aval-ave/202301102315361189118.html>

La Región (16 de outubro de 2022). *Infografía Termalismo de cinco estrellas en Ourense con el Hotel Balneario Auria.* <https://www.laregion.es/articulo/ourense/termalismo-cinco-estrellas-ourense-hotel-balneario-auria/202210131816051167421.html>

La Región (21 de xaneiro de 2023). *El Termalismo Social incorpora el AVE entre Alicante y Ourense.* <https://www.laregion.es/articulo/ourense/ourense-dispondra-2023-trayecto-ave-directo-valencia/202301211212081191649.html>

La Región (26 de agosto de 2000). *El hotel-balneario de As Burgas marcará la transformación del Casco Vello ourensano.* https://www.lavozdegalicia.es/noticia/ourense/2000/08/26/hotel-balneario-as-burgas-marcara-transformacion-casco-vello-ourensano/0003_170194.htm

La Región (28 de agosto de 2007). *El BNG cambia el Plan Termal para destinar a hotel la vieja cárcel y los Baños de Outeiro.* <https://www.laregion.es/articulo/ourense/bng-cambia-plan-termal-destinar-hotel-vieja-carcel-y-banos-outeiro/20070828112537028654.html>

La Región (28 de agosto de 2007). *El BNG cambia el Plan Termal para destinar a hotel la vieja cárcel y los Baños de Outeiro.* <https://www.laregion.es/articulo/ourense/bng-cambia-plan-termal-destinar-hotel-vieja-carcel-y-banos-outeiro/20070828112537028654.html>

La Región (5 de febreiro de 2023). *Ourense es la provincia gallega que más redujo sus residuos.* <https://www.laregion.es/articulo/ourense/ourense-es-provincia-gallega-que-mas-redujo-residuos/202302050255031195250.html>

La Región. (7 de setembro de 2008). *Outariz, Estación Termal en construcción.* <https://www.laregion.es/articulo/ourense/outariz-estacion-termal-construcion/20080908115214063654.html>

La Voz de Galicia (14 de outubro de 2021). *El Concello de Ourense recupera las parcelas de Xardín das Burgas.* https://www.lavozdegalicia.es/noticia/ourense/ourense/2021/10/14/concello-ourense-recupera-parcelas-xardin-das-burgas/0003_202110O14C2995.htm

La Voz de Galicia (23 de agosto de 2021). *Precariedad juvenil: solo el 6 % de los contratos en julio fueron indefinidos.* <https://www.lavozdegalicia.es/noticia/economia/2021/08/23/precariedad-joven-solo-6-contratos-julio-fueron-indefinidos/00031629710628291544407.htm>

La Voz de Galicia (23 de julio de 2021). *Hasta el 2030 se generarán en la ciudad de Ourense hasta 24.000 empleos de reemplazo y 2.700 nuevos.* https://www.lavozdegalicia.es/noticia/ourense/ourense/2021/07/23/2030-generaran-ciudad-24000-empleos-reemplazo-2700-nuevos/0003_202107O23C3991.htm

La Voz de Galicia (24 de abril de 2019). *Así era A Chavasqueira, el gran impulsor del termalismo en la ciudad de Ourense.* <https://www.lavozdegalicia.es/noticia/ourense/2019/04/24/era-chavasqueira-gran-impulsor-termalismo-ourense/00031556092179593322644.htm>

La Voz de Galicia (28 de decembro de 2022). *La Diputación de Ourense avanza en la conversión de su sede en un balneario.*

<https://www.lavozdegalicia.es/noticia/ourense/2022/12/27/diputacion-ourense-avanza-conversion-sede-balneario/00031672166967342389156.htm>

La Voz de Galicia (8 de setembro de 2006). *Ourense incorporó en los últimos cinco años once piscinas termales gratuitas.*

https://www.lavozdegalicia.es/noticia/ourense/ourense/2006/09/08/ourense-incorporo-ultimos-cinco-anos-once-piscinas-termales-gratuitas/0003_5090864.htm

Leiro Cabido, B. (Ed.) (2005). *Galicia en comarcas Ourense*. La Voz de Galicia.

Leno Cerro, F. (1991). Los recursos turísticos en un proceso de planificación, inventario y evaluación. *Papiers de Turisme*, 7, 7-24.

Ley 7/2011, de 27 de outubro, de Turismo de Galicia. 3 de diciembre de 2011. B.O.E. No. 291.

Ley 8/2019, de 23 de diciembre, de regulación del aprovechamiento lúdico de las aguas termales de Galicia. 7 de febrero de 2020. B.O.E. No. 33.

Lopes Branco Bonfada, P., Henn Bonfada, M. R., Alén González, M. E. e Gonçalves Gândara, J. M. (2011). El turismo de salud y el uso terapéutico del agua. *Estudios y perspectivas en Turismo*, 20, 462-477.

López Palomeque, F., Torres-Delgado, A., Elorrieta Sanz, B., Font Urgell, X. e Serrano Miracle, D. (2018). Gestión sostenible de destinos turísticos. Aplicación y seguimiento del sistema de indicadores de turismo en los destinos de la provincia de Barcelona. En Somoza Medina, X. (Coord.), *De lugar geográfico a destino turístico: Análisis, planificación y gestión de los procesos de cambio generados por el turismo* (pp. 299-310). Universidad de León.

M. J. A. (20 de outubro de 2013). Baños do Outeiro recurre el acuerdo municipal de expropiación y pide cinco millones por la venta. *Faro de Vigo*.
<https://www.farodevigo.es/ourense/2013/10/20/banos-do-outeiro-recurre-acuerdo-17353197.html>

M. J. A. (24 de xaneiro de 2023). El precio de unas termas en zona inundable: más de un millón de euros en reparaciones desde 2001. *Faro de Vigo*.
<https://www.farodevigo.es/ourense/2023/01/24/precio-termas-zona-inundable-millon-81787712.html>

M. J. A. (9 de agosto de 2008). El Concello inaugura en Outariz el mayor balneario público del Estado. *Faro de Vigo*. <https://www.farodevigo.es/ourense/2008/08/09/concello-inaugura-outariz-mayor-balneario-18012553.html>

Maceiras, J. (19 de maio de 2020). Pozas de Maimón: un lugar en el olvido en pleno corazón termal. COPE. https://wwwCOPE.es/emisoras/galicia/ourense-provincia/ourense/noticias/pozas-maimon-lugar-olvido-pleno-corazon-terminal-20200519_723654

Maceiras, J. (27 de setiembre de 2019). *El sector turístico emplea a más de 13.000 personas en la provincia de Ourense*. COPE.
https://wwwCOPE.es/emisoras/galicia/ourense-provincia/ourense/noticias/sector-turistico-emplea-mas-13000-personas-provincia-ourense-20190927_507890

- Marcos, J. e Huete, C. (20 de decembro de 2021). El AVE llega a Galicia tras un sinfín de plazos incumplidos y una inversión de más de 10.000 millones. *El País*. <https://elpais.com/economia/2021-12-20/el-ave-culmina-la-llegada-a-galicia-tras-un-sinfin-de-plazos-incumplidos-y-una-inversion-de-mas-de-10000-millones.html>
- Martínez Agut, M. P. (2015). Objetivos de Desarrollo Sostenible (ODS, 2015-2030) y agenda de desarrollo post 2015 a partir de los Objetivos de Desarrollo del Milenio (2000-2015). *Quaderns d'animació i educació social*, 21, 1-16.
- Martínez Roget, F., Castro Domínguez, M. N. e Fraiz Brea, J. A. (2018). O turismo como fonte de riqueza en Galicia: análise dalgunhas experiencias. *Revista Galega de Economía*, 27(3), 65-80.
- Martínez, L. (2015). Los recursos territoriales turísticos. Definición, clasificación y relevancia para a actividad turística. Guía docente. Departamento de Geografía. Universidade de Vigo.
- Martínez-Romero, D., Parraga-Palacios, M., Sánchez-Cuenca, L. e Illescas-Espinoza, W. (2017). Análisis de datos de la web social: Un vistazo al turismo orense. *Conference Proceedings UTMACH*, 2(1), 348-355.
- Melgosa Arcos, F. J. (2000). Marco jurídico de las estaciones termales. *Revista de la Sociedad Española de Hidrología Médica*, 1, 13-27.
- Méndez, A. (28 de agosto de 2007). El BNG presenta para As Burgas el complejo Auria-Auga, sin camas y de sólo 8.000 metros. *Faro de Vigo*. <https://www.farodevigo.es/ourense/2007/08/28/bng-presenta-as-burgas-complejo-18107844.html>
- Mendoza de Miguel, S., de la Calle Vaquero e M., García Hernández, M. (2018). Gestión de la saturación turística en destinos urbanos. En Somoza Medina, X. (Coord.), *De lugar geográfico a destino turístico: Análisis, planificación y gestión de los procesos de cambio generados por el turismo* (pp. 275-286). Universidad de León.
- Mexía, I. (20 de xullo de 2022). N. Castro: "El turismo para Galicia es un sector estratégico que supone cerca del 11% del PIB". Agenttravel.es. https://agenttravel.es/noticia-046531_N.-Castro--El-turismo-para-Galicia-es-un-sector-estrategico-que-supone-cerca-del-11-del-PIB-.html
- Ministerio de Cultura y Deporte (s.d.). Consulta a la base de datos de bienes inmuebles. <https://www.culturaydeporte.gob.es/bienes/cargarFiltroBienesInmuebles.do?layout=bienesInmuebles&cache=init&language=es>
- Ministerio de Industria, Comercio y Turismo (2022). Estrategia de sostenibilidad turística en destinos. *Plan de Recuperación, Transformación y Resiliencia*.
- N.A. (12 de xullo de 2022). Ourense llega a los 43,7º, la tercera temperatura más alta de hoy en España. *Faro de Vigo*. <https://www.farodevigo.es/ourense/2022/07/12/ourense-43-7-grados-temperatura-mas-alta-espana-68259152.html>
- Naciones Unidas (s.d.). *Crecimiento de Número de Estados Miembros de las Naciones Unidas, desde 1945 al presente*. <https://www.un.org/es/about-us/growth-un-membership-1945-present>

- Nadal, P. (29 de abril de 2022). ¿Cuánto contamina un turista? *El País*. https://elpais.com/elpais/2022/04/28/paco_nadal/1651175985_903934.html
- Nespereira, A. (4 de xullo de 2007). El futuro hotel de As Burgas deberá ser como la antigua Casa de Baños. *La Voz de Galicia*. https://www.lavozdegalicia.es/noticia/ourense/2007/07/04/futuro-hotel-as-burgas-debera-antigua-casa-banos/0003_5956344.htm
- Normas APA – 7ma (séptima) edición. <https://normas-apa.org/formato/alineacion-y-sangria/>
- Nóvoa, R. (27 de novembro de 2022). El AVE eleva el turismo madrileño en Ourense: «Es todo un lujazo». *La Voz de Galicia*. <https://www.lavozdegalicia.es/noticia/ourense/ourense/2022/11/26/ave-eleva-turismo-madrileño-ourense-lujazo/00031669459843842627165.htm>
- Nóvoa, R. (29 de xullo de 2010). La piscina termal de As Burgas abre al público sin permisos de Sanidade. *La Voz de Galicia*. https://www.lavozdegalicia.es/noticia/ourense/ourense/2010/07/29/piscina-termal-as-burgas-abre-publico-permisos-sanidade/0003_8637753.htm
- Nóvoa, R. (8 de xaneiro de 2016). Ourense recupera la idea de un carril bici que atraviese el casco urbano. *La Región*. https://www.lavozdegalicia.es/noticia/ourense/2016/01/08/ourense-recupera-idea-carril-bici-atraviese-casco-urbano/0003_20160108C5994.htm
- Orden DSA/819/2020 [Ministerio de Derechos Sociales y Agenda 2030]. Por la que se regula la composición y funcionamiento del Consejo de Desarrollo Sostenible. 3 de septiembre de 2020.
- Organización Mundial del Turismo (2005). *Indicadores de desarrollo sostenible para los destinos turísticos - Guía práctica*. Organización Mundial del Turismo.
- Orgaz, A. (13 de xaneiro de 2022). Galicia se colocará a la cabeza de la recuperación turística este año. *El correo gallego*. <https://www.elcorreogallego.es/tendencias/galicia-se-colocara-a-la-cabeza-de-la-recuperacion-turistica-este-ano-BC10122355>
- Ourense dixital (27 de agosto de 2007). Se corrige el Plan Termal y cambia el destino del solar de Xardín das Burgas a complejo terapéutico. https://www.ourensedixital.com/novas/07/09/06_04.htm
- Outeiriño, M. (7 de abril de 2013). El Outeiro, la época gloriosa de los baños. *La Región*. <https://www.laregion.es/articulo/ourense/outeiro-epoca-gloriosa-banos/20130407094003001842.html>
- Pazos Otón, M. (2009). Indicadores de sostenibilidad para el turismo. Una propuesta de aplicación para Galicia. En M. Cardín Pedrosa e C. J. Álvarez (Eds.), *Indicadores de Sostenibilidad y Gestión del Desarrollo Rural Recursos Rurais* (pp. 43-48). IBADER, Instituto de Biodiversidade Agraria e Desenvolvimento Rural.
- Pérez Mencel, N. (2000). Presente y futuro del termalismo español y europeo. En J.A. López Geta e J. I. Piñuaga Espejel (Eds.), *Panorama actual de las aguas minerales y minero-medicinales en España* (pp. 69-75). Instituto Tecnológico Geominero.

Pérez, J. (29 de setembro de 2022). El transporte lanza un 30% más de gases de efecto invernadero en Galicia que en 1990. *Faro de Vigo*. <https://www.farodevigo.es/economia/2022/09/29/transporte-transicion-ecologica-gases-efecto-invernadero-co2-galicia-76032119.html>

Pérez, P. (13 de outubro de 2022). Un tercio de la basura que se genera en Galicia termina depositada en vertederos. *Faro de Vigo*. <https://www.farodevigo.es/galicia/2022/10/13/tercio-basura-genera-galicia-termina-77171363.html>

Proyecta paisaje Estudio de Jardinería (22 de julio de 2013). *Ourense verde*. <http://www.proyectapaisaje.com/blog/11-mundo-vegetal/9-ourense-verde>

Resolución de 14 de diciembre de 2021 [Secretaría de Estado de Turismo]. Por la cual se publica el Convenio con la Comunidad Autónoma de Galicia y la Diputación de Ourense, para la ejecución del Plan de Sostenibilidad Turística en Ourense Termal. 28 de diciembre de 2021. B.O.E. No. 311.

Revista Técnica de Medioambiente, Retema (5 de maio de 2020). *España es el país de la Unión Europea que más residuos deposita en los vertederos*. <https://www.retema.es/actualidad/espana-es-pais-union-europea-mas-residuos-deposita-vertederos>

Rivas García, J. e Magadán Díaz, M. (2007). Los Indicadores de Sostenibilidad en el Turismo. *Revista de Economía, Sociedad, Turismo y Medio Ambiente*, 6, 27-61.

Rivero, V. M. (25 de xaneiro de 2023). Los mayores de 65 superan el 26%, con Lugo y Ourense a la cabeza del país. *Diario de Pontevedra*. <https://www.diariodepontevedra.es/articulo/galicia/mayores-65-superan-26-lugo-ourense-cabeza-pais/202301251834401237015.html>

Rodríguez González, M. (2014). Las aguas termales de Ourense. Fuente de desarrollo urbanístico y renovación urbana. *REGAP, Revisa Galega de Administración Pública*, 45, 461-512.

Rodríguez, I. e Villar, I. (18 de setembro de 2020). (OURENSE) zonas bic, zec, zepas, rednatura. *Google*. <https://www.google.com/maps/d/u/0/viewer?mid=1jKZ77BiDdQyZestvHiBZSRhTuj5faRIY&shorturl=1&ll=42.22449340106056%2C-7.267079000000008&z=8>

Sánchez, C. (05 de febrero de 2020). *¿Cómo citar una Página Web?*. Normas APA (7ma edición). <https://normas-apa.org/referencias/citar-pagina-web/>

Sancho, A. (dir.) (1998): *Introducción al turismo*. Organización Mundial del Turismo.

Santiago Escobar, D. M. (2019). Turismo y sostenibilidad. En D. M. Santiago Escobar, *Turismo sostenible y desarrollo: análisis del desarrollo turístico sostenible colombiano mediante el estudio de la efectividad de los programas de asistencia al desarrollo como modelos de ayuda a la sostenibilidad local* (pp. 86-117). Universidad de Girona.

Schianetz, K. e Kavanagh, L. (2008). Sustainability Indicators for Tourism Destinations: A Complex Adaptive Systems Approach Using Systemic Indicator Systems. *Journal of Sustainable Tourism*, 16(6), 601-630.

Singh, R. K., Murty, H.R., Gupta, S.K. e Dikshit, A.K. (2012). An overview of sustainability assessment methodologies. *Ecological Indicators*, 15, 281-299. <https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2011.01.007>

Sistema de Información de Ordenación do Territorio e Urbanismo de Galicia. *Inventario municipal*. Recuperado o 25 de xaneiro de 2023 de <http://siotuga.xunta.gal/siotuga/inventario.php>

Tanguay, G. A., Rajaonson, J. e Therrien, M.C. (2012). Sustainable Tourism Indicators: Selection Criteria for Policy Implementation and Scientific Recognition. *Journal of Sustainable Tourism*, 1-18, <http://dx.doi.org/10.1080/09669582.2012.742531>

Termas Chavasqueira. (<http://www.termaschavasqueira.com/>)

Termas Outariz. (<https://www.termasoutariz.com/index.html>)

Tesouro, A. G. (25 de febrero de 2022). Dos años después abren dos de las termas públicas de Ourense. Faro de Vigo. <https://www.farodevigo.es/ourense/2022/02/25/anos-despues-abren-termas-publicas-63152505.html>

Tesouro, A. G. (5 de febrero de 2023). El turismo se recupera en 2022 en Ourense con un 21% más de viajeros. Faro de Vigo. <https://www.farodevigo.es/ourense/2023/02/05/turismo-recupera-2022-ourense-21-82497247.html>

Tesouro, A.G. (26 de xuño de 2022). El 'efecto AVE' atrae a más peregrinos, más turistas y más interés empresarial a Ourense. Faro de Vigo. <https://www.farodevigo.es/ourense/2022/06/24/efecto-ave-atrae-peregrinos-turistas-67601584.html>

The European Route of Historic Thermal Towns (s.d.). Ourense (Spain). Recuperado o 24 de xaneiro de 2023 de <https://historicthermaltowns.eu/portfolio/ourense-spain/>

Todd, S. (24 de febrero de 2021). New report predicts a bright future for wellness tourism. European Spa Magazine. <https://europespa magazine.com/new-report-predicts-a-bright-future-for-wellness-tourism/>

Transporte Público de Galicia. <https://www.bus.gal/es>

Turismo de Galicia (s.d.). Euro-región Termal y del agua. Recuperado o 18 de xaneiro de 2023 de https://www.turismo.gal/canle-profesional/plans-e-proxectos/proxectos-europeos/euro-rexion-termal-e-do-auga?langId=es_ES

Turismo de Galicia (s.d.). Facendo Caminho. Recuperado o 19 de xaneiro de 2023 de https://www.turismo.gal/canle-profesional/plans-e-proxectos/proxectos-europeos/facendo-caminho?langId=es_ES

Turismo de Galicia (s.d.). Plan de Turismo Termal. Recuperado o 19 de xaneiro de 2023 de https://www.turismo.gal/canle-profesional/plans-e-proxectos/plan-de-turismo-termal?langId=es_ES

Turismo de Galicia (s.d.). Plan Director y Plan Estratégico del Camino de Santiago en Galicia 2015-2021. Recuperado o 19 de xaneiro de 2023 de https://www.turismo.gal/canle-profesional/plans-e-proxectos/plan-director-camino-de-santiago?langId=es_ES

Turismo de Galicia (s.d.). *Proyecto EDIT*. Recuperado o 19 de xaneiro de 2023 de https://www.turismo.gal/canle-profesional/plans-e-proxectos/proxectos-europeos/proxecto-edit?langId=es_ES

Turismo de Galicia (s.d.). *Recursos Turísticos de Galicia*. Recuperado o 18 de xaneiro de 2023 de https://www.turismo.gal/localizador-de-recursos?langId=es_ES

Turismo de Galicia (s.d.). *Trenes turísticos de Galicia*. Recuperado o 18 de xaneiro de 2023 de https://www.turismo.gal/que-facer/promocions-para-gozar-agora/trens-turisticos-de-galicia?langId=es_ES

Turismo de Galicia. (s.d.). *Termared*. Recuperado o 18 de xaneiro de 2023 de https://www.turismo.gal/canle-profesional/plans-e-proxectos/proxectos-europeos/termared?langId=es_ES

Turismo de Ourense (s.d.). *Aguas termais: ciencia e lenda*. Recuperado o 18 de xaneiro de 2023 de <https://www.turismodeourense.gal/gl/aguas-termales-ciencia-leyenda/>

Turismo de Ourense (s.d.). *As Burgas: Termas con historia*. Recuperado o 18 de xaneiro de 2023 de <https://www.turismodeourense.gal/termalismo/termas-e-historia/>

Turismo de Ourense (s.d.). *Información práctica*. Recuperado o 18 de xaneiro de 2023 de <https://www.turismodeourense.gal/la-ciudad/informacion-practica/>

Turismo de Ourense (s.d.). *Paseo termal del Miño: termas y naturaleza*. Recuperado o 28 de decembro de 2022 de <https://www.turismodeourense.gal/termalismo/paseo-termal-del-mino-termas-naturaleza/>

Turismo de Ourense (s.d.). *Tren de las Termas*. Recuperado o 28 de decembro de 2022 de <https://www.turismodeourense.gal/termalismo/tren-de-las-termas/>

Un descanso en los caminos. <https://descansocaminos.clusterturismogalicia.com/>

United Nations World Tourism Organization (2 de marzo de 2018). *Medición creíble del turismo sostenible para mejorar la toma de decisiones*. <https://www.unwto.org/es/press-release/2018-03-02/medicion-creible-del-turismo-sostenible-para-mejorar-la-toma-de-decisiones>

United Nations World Tourism Organization (20 de decembro de 2022). *Transformar el turismo midiendo su sostenibilidad*. <https://www.unwto.org/es/news/transformar-el-turismo-midiendo-su-sostenibilidad>

United Nations, 2022. *The Sustainable Development Goals Report 2021*. <https://unstats.un.org/sdgs/report/2021/>

Vaquero García, A. (19 de decembro de 2021). Impacto económico de la alta velocidad para Galicia. Faro de Vigo. <https://www.farodevigo.es/estela/2021/12/19/impacto-economico-alta-velocidad-galicia-60831790.html>

Vázquez Barquiero, J. Á. (2019). Usos y funciones de los recursos termales: el agua como referente de una visión histórica interdisciplinar. En M. Á. Álvarez Vázquez, e E. De Uña-Álvarez (Coords.), *Perspectivas del agua: investigación, gestión y valores del agua en el mundo actual* (pp. 173-185). Universidade de Vigo.

Vázquez García, A. (10 de febrero de 2015). Importancia socioeconómica de la ciudad de Ourense. La Región. <https://www.laregion.es/articulo/euro/importancia-socioeconomica-ciudad-ourense/20150210200238521572.html>

Vellón, A. (21 de outubro de 2000). El nuevo hotel de As Burgas dispondrá de 4.000 metros dedicados a balneario. *La Voz de Galicia*.
https://www.lavozdegalicia.es/noticia/ourense/ourense/2000/10/21/nuevo-hotel-as-burgas-dispondra-4000-metros-dedicados-balneario/0003_250777.htm

Vilar, M. P. (1 de decembro de 2022). Las ciudades de Ferrol, Ourense, Vigo y Lugo pierden casi once mil habitantes en diez años. *La Voz de Galicia*.
<https://www.lavozdegalicia.es/noticia/galicia/2022/11/30/ciudades-ferrol-ourense-vigo-lugo-pierden-once-mil-habitantes-diez-anos/00031669822103427448928.htm>

Vilar, M. P. (23 de novembro de 2022). Galicia, la comunidad que más residuos urbanos recoge por habitante: 610 kilos al año. *La Voz de Galicia*.
<https://www.lavozdegalicia.es/noticia/galicia/2022/11/23/galicia-comunidad-residuos-urbanos-recoge-habitante-610-kilos-ano/00031669210510089858593.htm>

World Tourism Organization (s.d.). *UNWTO Tourism Definitions*. <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284420858>

Xunta de Galicia (1 de agosto de 2019). *La Xunta remite al Parlamento el proyecto de Ley de aprovechamiento lúdico de las aguas termales de Galicia para proteger e impulsar este recurso estratégico para nuestra Comunidad*. <https://www.xunta.gal/hemeroteca/-/nova/088982/xunta-remite-parlamento-proyecto-ley-aprovechamiento-ludico-las-aguas-termales>

Xunta de Galicia (2 de febreiro de 2020). *La nueva Ley de aprovechamiento lúdico de las aguas termales permitirá impulsar un crecimiento ordenado y seguro del sector*.
https://www.xunta.gal/hemeroteca/-/nova/099174/nueva-ley-aprovechamiento-ludico-las-aguas-termales-permitira-impulsar-crecimiento?langId=es_ES

Xunta de Galicia (2 de noviembre de 2021). *La Xunta celebra la nueva marca turística de Ourense y apoya iniciativas vinculadas con su promoción*. Notas de prensa.
<https://www.xunta.gal/notas-de-prensa/-/nova/63224/xunta-celebra-nueva-marca-turistica-ourense-apoya-iniciativas-vinculadas-con>

Xunta de Galicia (2021). *Plan director 2021-2023 Galicia destino seguro*.

Xunta de Galicia (s.d.). *Comunicado de Turismo de Galicia por el Día Mundial del Turismo "Mil millones de turistas, mil millones de oportunidades"*.
https://www.xunta.gal/hemeroteca/-/nova/046349/comunicado-turismo-galicia-por-dia-mundial-del-turismo-mil-millones-turistas?langId=es_ES

Xunta de Galicia. *Plan Estratégico de Galicia 2002-2030*. Recuperado o 23 de xaneiro de 2023. https://www.planestratexico2030.gal/es_ES/nuestro-plan

Zambrano-Mieles, J. D., Mieles-Cevallos, D., Zambrano-Burgos, R., Ahmed-Rodwan, A. R., Franco-Arias, O., Yance-Carvajal, C. e Avilés-Noles, A. (2017). *Administración de la planta turística y el desarrollo turismo sostenible*. Universidad Estatal del Milagro. <http://repositorio.unemi.edu.ec/handle/123456789/3856>

Zarza, L.F (22 de outubro de 2021). *¿Cuáles son los afluentes del Río Miño?* IAgua.
<https://www.iagua.es/respuestas/cuales-son-afluentes-rio-mino>